

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

ВЕДОМСТВОАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

МОНОГРАФИЯ

**ҚЫЛМЫСКЕР
ТҰЛҒАСЫ**

ӘОЖ 343.93/94
КБЖ 67.52
Қ83

Рецензенттер: заң ғылымдарының докторы, профессор
А.Ш. Ещанов, заң ғылымдарының докторы, профессор
Г.Р. Рүстемова

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясының проректоры-
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институтының директоры
Г.К. Шушикованың **жалпы редакциясымен**

Қ83 **Қылмыскер тұлғасы:** Монография / [Авторлар ұжымы].
Г.К. Шушикованың жалпы редакциясымен. – Қосшы: Қазақстан
Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау
органдары академиясы, 2023. – 233 б.

ISBN 978-601-7969-91-2

Монография қылмыскер тұлғасы институтының жалпы
мәселелеріне және қазіргі заманғы кәметке толмағандардың
жыныстық қол сұғылмаушылығына, жануарлар мен өсімдіктер
әлемінің объектілеріне қарсы, автокөлік және сыбайлас жемқорлық
қылмыстарын жасаған тұлғаның аспектілеріне арналған.

Монография жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі және қосымша
білім беру бағдарламалары бойынша оқу процесінде, сондай-ақ
ғылыми-зерттеу, нормашығармашылық және практикалық қызметте
пайдаланылуы мүмкін.

ӘОЖ 343.93/94
КБЖ 67.52

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясының Оқу-әдістемелік кеңесінің
шешімімен жариялауға ұсынылды (2023 ж. 18 шілдесі № 17 хаттама).

ISBN 978-601-7969-91-2

© Құқық қорғау органдары академиясы, 2023
© Авторлар ұжымы, 2023

Авторлар туралы мәліметтер

Ажибаев М.Г., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты Құқық қорғау қызметінің проблемаларын зерттеу мен зерттеуді үйлестіру орталығының жетекші ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының магистрі – *4-бөлім*.

Аймухамбетова К.М., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты Қылмыстық саясат және криминология проблемаларын зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының магистрі – *терминдер мен анықтамалар, Ш.М. Қабжанова, Б.А. Кулмуханбетова, Р.К. Мухтабаева және Ю.В. Хайбрахмановамен бірлесіп 2-бөлім, Е.Ж. Курманалиновпен бірлесіп 5-бөлім*.

Баетов К.Ж., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты Қылмыстық саясат және криминология проблемаларын зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының кандидаты – *С.Ж. Бекишевамен бірлесіп 3-бөлім*.

Бекишева С.Д., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау

органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты Құқық қорғау қызметінің проблемаларын зерттеу мен зерттеуді үйлестіру орталығының бас ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының докторы, доцент – *К.Ж. Баатовпен бірлесіп 3-бөлім.*

Кабжанова Ш.М., Астана қаласы бойынша Қылмыстық-атқару жүйесі департаментінің Кадрлық саясат бөлімінің полиграфолог инспекторы – *К.М. Аймухамбетова, Б.А. Кулмуханбетова, Р.К. Мухтабаева және Ю.В. Хайбрахмановамен бірлесіп 2-бөлім.*

Кулмуханбетова Б.А., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты Қылмыстық саясат және криминология проблемаларын зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының кандидаты, доцент – *кіріспе, қорытынды, 1-бөлім, К.М. Аймухамбетова, Ш.М. Кабжанова, Р.К. Мухтабаева және Ю.В. Хайбрахмановамен бірлесіп 2-бөлім.*

Курманалинов Е.Ж., Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының ғылыми хатшысы, заң ғылымдарының магистрі – *К.М. Аймухамбетовамен бірлесіп 5-бөлім.*

Мухтабаева Р.К., Қостанай облысы Полиция департаменті тергеу басқармасының аймақтық бақылау тергеушісі – *К.М. Аймухамбетова, Ш.М. Кабжанова, Б.А. Кулмуханбетова және Ю.В. Хайбрахмановамен бірлесіп 2-бөлім.*

Хайбрахманова Ю.В., Қазақстан Республикасы ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының Психолог мамандарын даярлау және әлеуметтанулық зерттеулер жүргізу орталығының оқытушы-әдіскері – *К.М. Аймухамбетова, Ш.М. Кабжанова, Б.А. Кулмуханбетова және Р.К. Мухтабаевамен бірлесіп 2-бөлім.*

Мазмұны

Қысқартулар мен белгілеулердің тізбесі	7
Терминдер мен анықтамалар	9
Кіріспе	12
1 Қылмыскер тұлғасының түсінігі, құрылымы және жіктелуі	17
2 Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы	83
3 Жануарлар және өсімдіктер әлемінің объектілеріне қол сұғатын қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы	117
4 Жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы	145
5 Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы	171
Қорытынды	198
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	204

Қысқартулар және белгілеулердің тізбесі

Осы монографияда мынадай қысқартулар және белгілер қолданылды:

БАҚ	–	Бұқаралық ақпарат құралдары
БҰҰ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымы
ДДСҰ	–	Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
ЖКО	–	Жол-көлік оқиғасы
ЖҚЕ	–	Жол қозғалысы ережелері
ІО	–	Ішкі істер органдары
ҚР	–	Қазақстан Республикасы
ӘҚБтК	–	Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі
ҚСЖАЕК	–	Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті
ІМ	–	Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
ҚАЖК	–	Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Қылмыстық-атқару жүйесі комитеті
ҰСБ	–	Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы
КТІЖИ	–	Кәмелетке толмағандар істері жөніндегі инспекция

ҚАЖД	Қылмыстық-атқару жүйесі департаменті
ҚПК	– Қылмыстық –процестік кодекс
ҚК	– Қылмыстық кодекс
ҚХР	– Қытай Халық Республикасы
ТМД	– Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

Терминдер және анықтамалар

Осы монографияда мынадай терминдер және тиісті анықтамалар қолданылған:

Автокөлік қылмыстар – көлік құралдарын сапасыз жөндеу және оларды техникалық ақаулармен пайдалануға шығару; көлік құралдарын немесе жолдарын жарамсыз ету; жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуды қамтитын ұжымдық криминологиялық түсінік.

Бала (балалар) – он сегіз жасқа (кәмелетке) толмаған адам («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР-ның 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.).

Бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдар – әлеуметтік қолдауды, әлеуметтік-тұрмыстық, медициналық-әлеуметтік, әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық-педагогикалық, құқықтық қызметтер мен материалдық көмек көрсетуді, өмірлік қиын жағдайдағы балаларды әлеуметтік оңалтуды, мұндай балалардың еңбекке қабілетті жасқа толғаннан кейін олардың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуді жүзеге асыратын ұйымдар. Бұндай ұйымдарға білім беру (қорғаншылық және қамқоршылық органдары), денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, ішкі істер органдары, сондай-ақ олардың уәкілетті қызметтері кіреді.

Браконьер – белгіленген тыйымдарды бұза отырып, аң аулаумен, балық аулаумен, ағаш кесумен айналысатын адам.

Браконьерлік – аң аулау ережелерін және балық және жануарлар дүниесін қорғау туралы заңнаманың басқа да талаптарын бұза отырып, жабайы жануарларды аулау немесе жою.

Кәмелетке толмағанның заңды өкілдері – Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес балаға қамқорлық жасауды, білім, тәрбие беруді, оның құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын ата-аналар (ата-ана), бала асырап алушылар, қорғаншы немесе қамқоршы, баланы қабылдайтын ата-ана (баланы қабылдайтын ата-аналар), патронат тәрбиеші және оларды алмастырушы басқа да адамдар («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР-ның 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі).

Қылмыскердің жеке құрылымы – бұл қылмыс жасаған адамның реттелген сипаттамалары.

Қылмыскер тұлғасы – әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу нәтижесінде қалыптасқан адам психикасының жағымсыз қасиеттерін көрсететін қылмыстық мінез-құлықта көрінетін адамның мәні.

Отбасы – қоғамның негізгі бірлігі және оның барлық мүшелерінің, әсіресе балалардың өсуі мен әл-ауқатының табиғи ортасы (Бала құқықтары туралы Конвенцияның кіріспесі).

Өмірлік қиын жағдай – адамның тыныс-тіршілігін объективті түрде бұзатын, ол оны өз

бетінше еңсере алмайтын, ахуал («Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» ҚР-ның 2008 жылғы 29 желтоқсандағы № 114-IV Заңы.).

Педофилия – әдетте жыныстық қатынасқа дейінгі немесе ерте жыныстық жетілу жасындағы балаларға (ұлдарға, қыздарға немесе екеуіне де) жыныстық құмарлық-жыныстық артықшылықтың бұзылуының бірі ретінде V класына (психикалық және мінез-құлық бұзылыстары) жатады (код F65.4).

Сыбайлас жемқор – бұл пара алу процесіне қатысатын адам (пара алу, пара беру, пара беру делдалдығы).

Тұлға – дүниетанымы мен мінез-құлқы өмірдің, қоғамның нақты жағдайлары нәтижесінде қалыптасатын жеке тұлға.

Тұрмысы қолайсыз отбасы – кәмелетке толмағандардың ата-анасы немесе заңды өкілдері оларды тәрбиелеу, оқыту, бағып-күту жөніндегі өз міндеттерін орындамайтын және (немесе) олардың мінез-құлқына теріс әсер ететін отбасы. («Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңы).

*«Адамды зерттей
отырып, қоғамды танып
білуге болады. Қоғамды
зерттей отырып, адамды
тану мүмкін емес»
Людвиг фон Берталанфи*

Кіріспе

Құқық қорғау органдарының қылмысқа қарсы іс-қимыл қызметінде қылмыскер тұлғасы туралы білім шешуші рөл атқарады, өйткені ол қылмыстық мінез-құлық механизмінің орталық буыны болып табылады.

Осыған байланысты қылмыс жасаушылардың сипаттамаларын зерттеу, ең алдымен, қылмыстың алдын алу шараларын әзірлеу кезінде үлкен практикалық маңызға ие, себебі «оның табиғаты мен шығу тегін білмей, ешкімге және ештеңеге қарсы тұру мүмкін емес. Тұлғаны ғылыми тұрғыда зерттеу арқылы ғана қылмысқа қарсы іс-қимылдың тиімді механизмдері әзірленіп, жеке қылмыстық мінез-құлықты болжау үшін қажетті теориялық алғышарттар туындайды» [1, 41-б.].

Қазіргі заманғы күрделі қылмыстық процестер зорлау, баланы ауыстыру, қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған басшылық ету, өкілеттіктерді теріс пайдалану және т.б. сияқты әртүрлі қылмыстар жасайтын адамның біртұтас және жалпылама ерекшеліктерін біріктіретін қылмыскер тұлғасын толық көруге

мүмкіндік бермейді. Сондықтан қылмыскер тұлғасын білудің келесі кезеңі оның ішкі, тұрақты байланыстарын ашатын типологиясы болып табылады маңызды белгілер арасында және сол арқылы қылмыскерге тән заңдылықтарды анықтауға ықпал етеді [2, 55-б.].

Қылмыскер тұлғасын зерттеуді қажет ететін қасақана қылмыстардың жеке тобына кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне және жануарлар мен өсімдіктер әлемінің объектілеріне қол сұғатын әлдеқайда летентті (жасырын) қылмыстарды, сондай-ақ өз кезегінде, көбінесе қоғамда кеңінен резонанс тудыратын сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жатқызуға болады [3].

Автокөлік қылмыстары абайсыздықпен жасалатын қылмыстардың арасында жиі кездеседі және үнемі қоғамның бақылауындағы қылмыстық қол сұғушылықтардың қатарына жатады. ДДСҰ-дің мәліметтері бойынша жыл сайын әлемде «жолдарда шамамен 1,3 миллион адам қаза тауып, 50 миллионға дейін жарақат алады. 5-29 жас аралығындағы адамдар үшін жол-көлік оқиғалары өмірге негізгі қауіп болып табылады. Әлемдегі әрбір төртінші өлім жаяу жүргіншілер мен велосипедшілерден келеді» [4]. Миллион тұрғынға шаққанда жол-көлік жарақатынан болатын өлім-жітім деңгейі бойынша Қазақстан әлемде 2-орында тұр [5]. Осыған байланысты қылмыстардың осы санаты бойынша тұлғаның ерекшеліктерін зерттеу қажет.

Сонымен қатар, жоғарыда аталған қылмыс түрлерін зерттеудің маңыздылығын басқа қоғамдық қауіпті құбылыстармен бірге олар қоғамның наразылығын және жалпы мемлекеттік органдарға, атап айтқанда, құқық қорғау органдарына сенімсіздік тудыратындығын ескеру қажет.

Қылмыскер тұлғасы, қылмыс субъектісі, қылмыскерлердің жекелеген санаттарының жауапкершілігі, жауапкершілік пен жазаны дараландырудың мәселелері көптеген ғалымдардың, атап айтқанда Ю.М. Антонян, К.А. Бакишев, С.Ж. Бекишева, П.С. Дагель, У.С. Джекебаев, А.И. Долгова, К.Е. Игошев, Е.И. Кайыржанов, И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев, Н.С. Лейкина, А.Х. Миндагулов, С.С. Молдабаев, А.С. Ной, А.А. Сахаров, В.Д. Филимонов, Е.К. Флорян және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қамтылды.

Осы тақырыпқа арналған жұмыстардың болуына қарамастан, олар ұзақ уақыт бойы және басқа әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайларда зерттелді. Сонымен қатар, бұрын отандық және шетелдік ғалымдар жүргізген криминологиялық зерттеулердің, оның ішінде ғылымның басқа салаларының нәтижелерін қайта қарау қажет.

Жоғарыда айтылған мән-жайларды ескере отырып, жалпы қылмыскер тұлғасы институтының және кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің объектілеріне қарсы, автокөлік және сыбайлас

жемқорлық қылмыстарын жасаған тұлғаның қазіргі заманғы аспектілері зерттелді.

Зерттеу көздері ретінде:

- зерттеу тақырыбы бойынша ашық баспада жарияланған әдебиеттер;

- кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілеріне қарсы қылмыстарға, автокөлік және сыбайлас жемқорлық қылмыстарға қарсы іс-қимыл мәселелерін қандай да бір дәрежеде регламенттейтін құқықтық актілер;

- 2017-2022-жылдардағы Алматы, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Қарағанды облыстары және Астана қаласының соттары қараған мұрағаттық қылмыстық істер (ҚК-нің 120, 121, 122, 123, 124, 134, 144, 312 (кәмелетке толмағандар мен кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған), 335, 337, 339, 340, 345, 345-1, 346, 347, 366, 367, 368-баптары бойынша);

- ҚК-нің 120, 121, 122, 123, 124, 134, 144, 312 (кәмелетке толмағандар мен кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған), 335, 337, 339, 340, 345, 345-1, 346, 347, 366, 367, 368-баптарында көзделген қылмыстары үшін Шығыс Қазақстан (ОВ-156/20, ОВ-156/14 мекемелері) және Қостанай (УК 161/2, 161/3, 161/12 мекемелері) облыстарының ҚАЖД түзеу мекемелерінде жазасын өтеп жатқан адамдардың жеке істері;

- төтенше қауіпсіздік түзеу мекемесінде (Қостанай облысы Жетіқара қ. ҚАЖД 161/3

мекемесі) кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстары үшін жазасын өтеп жатқан адамдармен сұхбаттар;

- 2017-2022-жылдардағы ҚСЖАЕК және ҰСБ статистикалық деректері;

- сарапшылармен – академиялық және құқық қолдану ортасының өкілдерімен – әңгімелесу және талқылау нәтижелері болды.

Осы монографияда баяндалған белгілі ережелер мен нақты материалды талдау негізінде жаңа жалпылау жасалды және алдын алу шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді.

1 Қылмыскер тұлғасының түсінігі, құрылымы және жіктелуі

Осы бөлімде Академия кітапханасы, ҚР Ұлттық ғылыми порталы қорының және Интернет арқылы қолжетімді басқа да дереккөздерді, пайдаланылған әдебиеттер мен ғылыми мақалалар тізімінен алынған бастапқы дереккөздерді зерделеу негізінде, сондай-ақ статистика деректерінде қылмыскер тұлғасының құрылымдық элементтерінің мазмұнын, жіктелуін және типологиясын қамтитын тұлға ұғымы қарастырылады.

Қылмыскер тұлғасы криминологиялық зерттеу объектісі ретінде

Қылмыстарды сәтті алдын алу, олардың детерминанттарын анықтау және әділ, пропорционалды жаза тағайындау қылмыскер тұлғасын зерттеумен тікелей байланысты. Арнайы заң әдебиетінде дұрыс аталып өткендей, «қылмыстылық пен нақты қылмыстардың себептерін объективті түрде қарастыруға болмайды, сонымен қатар қылмыскер тұлғасын зерттемей тиімді алдын алу шараларын ұсыну мүмкін емес» [6, 52-б.].

«Тұлға» сөзі ертеде Ежелгі Грецияда (Эллада) театрландырылған қойылым кезінде актер киген масканы білдіретін латынның ағылшын тіліне аударылған «personality» «персона» (persona)

сөзінен шыққан. Сондықтан да «тұлға» ұғымына сырттай, үстірт әлеуметтік образ енгізілді, ол белгілі бір «бет-бейне», айналасындағыларға қаратылған әлеуметтік тұлға ретінде белгілі бір өмірлік рөлдерді ойнаған кезде қабылданады [7, 32-б.].

Тұлға – қылмыстық мінез-құлықтың бүкіл механизмінің маңызды буыны, сәйкесінше, алдын алу әсерінің тікелей объектісі антисоциалды мінез-құлықты тудыратын жеке тұлғаның ерекшеліктері болуы керек, өйткені «... қылмыскердің іс-әрекетінде формальды парасаттылық, жеке адамның қалауы бар» [8, 148-б.]. Осыған байланысты қылмыскер тұлғасының проблемасы криминологиядағы басты мәселелерінің бірі болып табылады.

Заң ғылымының тарихы қылмыскер тұлғасының проблемасы туралы өткір пікірталастардың болуын және әлі де жүргізіліп жатқанын көрсетеді. Әлеуметтік-тарихи жағдайларға, әлеуметтік практика талаптарына және ғылымның даму деңгейіне байланысты қылмыскер тұлғасы дегеніміз не, негізінде мұндай ұғым бар ма, оның ерекшелігі неде, қылмыс жасаудағы рөлі қандай, одан әрі қылмыстық әрекеттерді болдырмау үшін оған қалай әсер ету керек деген сұрақ әр түрлі қойылып, шешілді. Осы мәселелердің барлығы ғылым өкілдері үшін де, құқық қолдану органдарының қызметкерлері үшін де маңызды болды.

Ежелгі және орта ғасырларда, әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарының даму деңгейі әлі де

төмен болған кезде, діни түсініктер мен танымдар үлкен рөл атқарды. Көбінесе қылмыскерлер ақыл-есі ауысқан, ішіне шайтан немесе зұлым рух еніп алған адамдар деп саналды. Қылмыскердің адам өмір сүру құқығын мойындаудан бас тартуы адамның өзінен қылмыскерді іздеуге әкелді.

Ғылым мен қоғамдық сананың одан әрі дамуына қарай, XVIII ғасырға қарай қылмыстық-құқықтық идеяларда прогресс байқалады. Сол кездегі ең көрнекті ойшылдар Монтескье, Руссо, Беккария, Марат, Вольтер және т.б. қылмыскер тұлғасын елемеуге қарсы болды, оны еркін, өзін-өзі анықтайтын болмыс дәрежесіне көтеруді талап етті, өйткені теңдік талабы жеке мемлекеттен тыс жалпыға бірдей сипатқа ие болды, бостандық пен теңдік адам құқықтары деп жарияланды [9, 96-б].

XVIII – XIX ғасырлардың басында ғалымдар тұлғаның қылмыстық мінез-құлқының себептерін және олардың сыртқы жағдайларын анықтауға, қылмыстық заңнаманың ұтымдылығы, жазаның ақылға қонымдылығы мен адамгершілігі, қылмыскерге тәрбиелік әсер ету, қылмыстың алдын алу шаралары және т.б. туралы жаңа ереже ұсынуға мәжбүр болды. Сонымен, Беккария жазаның мақсаты адамды азаптау және қорлау емес, кінәлінің қоғамға қайта зиян келтіруіне жол бермеу және басқаларды қылмыс жасаудан сақтандыру деп санады [10, 103-б.].

Жеке тұлғаны феодалдық соттың озбырлығынан қорғай отырып, сол кезеңдегі ойшылдар

заңдылықтың прогрессивті талаптарын, заң мен сот алдында барлығының теңдігі туралы идеяларды және жеке құқықтардың, соның ішінде қылмыскер тұлғасының басқа да ресми кепілдіктерін алға тартты. Бірақ тарихи тұрғыдан алғанда, бұл гуманистік идеялардың барлығы әлеуметтік эволюцияның экономикалық мәні жоғалған құқықтық дүниетанымға айналды.

Қылмыстық құқық саласында бұл ХІХ ғасырдың классикалық мектебі деп аталатын ілімде көрініс тапты. Оның өкілдері мен бағыттарының алуан түрлілігімен ол қылмысты, жазаны, қылмыстық құқықтың әртүрлі институттарын әлеуметтік құбылыстар ретінде емес, тек құқықтық ұғымдар ретінде қарастырды, қылмыстық-құқықтық мәселелердің әлеуметтік-саяси мазмұнын бұзды. Нәтижесінде барлық назар қылмыстық әрекеттің және одан кейінгі қылмыстық жазаның заңды белгілеріне аударылды.

Қылмыстық-құқықтық ықпал ету объектісі бола отырып, тірі адам тұлғасы көлеңкеде қалды және «қылмыстық іс-әрекетте көрінгендіктен және ол осы әрекетте көрінген кезде ғана қылмыстық-құқықтық зерттеулер саласына» жіберілді [11, 27-б.]. Заңды ұғымдардың гипертрофиясы олардың артында тірі адамды – қылмыскерді және оның пайда болуына себеп болған нақты әлеуметтік себептерді жасыруға мүмкіндік берді [12, 7-б].

Антропологиялық, содан кейін қылмыстық құқықтың социологиялық мектебі қылмысты емес,

қылмыскер тұлғасын қылмыстық-құқықтық зерттеудің алдыңғы қатарына шығарды. Қылмыстың себептері туралы «жаңа» түсініктерге сүйене отырып және классикалық қылмыстық құқық мектебінің «ескірген» ережелерін сынға ала отырып, антропологиялық мектептің жақтаушылары қылмыстық құқық пен процесті реформалау бағдарламасын ұсынды.

«Классиктердің» қылмыстық жауапкершілік тек заңға негізделіп, оның нормаларымен анықталуы керек деген іліміне қарсы шығып, құқық бұзушының жеке кінәсін анықтау талаптарына және жасалған әрекеттің ауырлығына жазаның сәйкестігіне қарсы антропологиялық мектептің жақтаушылары қылмыстық қуғын-сүргіннің түбегейлі басқа жүйесін құруды ұсынды [13, 33-б.].

Оның ортасында қылмыстық іс-әрекет туралы емес, қылмыс жасауға бейім «қылмыстық тұлға» туралы ілім болды. Қылмыстық құқық пен процестің міндеті бұдан былай қылмыс жасауға бейім тұлғаның «қауіпті жағдайын» анықтау болды. Сонымен қатар, қарапайым азаматтар үшін идея өте сенімді болып көрінеді, оған сәйкес «қауіпті» адам кісі өлтіруді, тонауды, кез келген басқа қылмысты жасағанша күтпей, оны қандай да бір белгілері бойынша (оның ішінде физикалық «стигматалар» бойынша) алдын ала «анықтау» және «қарусыздандыру» керек.

Антропологиялық мектептің жақтастары үшін қылмыскерлер мен психикалық науқастар

арасындағы айырмашылықтар маңыздылығын жоғалтты, өйткені соңғылары айналасындағыларға бірдей қауіп төндіруі мүмкін. Екеуіне де «жаза» емес, «қоғамнан шығару шаралары» қолданылуы керек (өмір бойы ауыр еңбек, адам тұрмайтын аралдарға жер аудару, түрме түріндегі жындыханаға орналастыру және т.б.) [14, 64-б.].

Әр түрлі жолдармен «антропологтар» мен «әлеуметтанушылар» қылмыс белгілі бір адам тұлғасының белгілі бір сыртқы мәнінің көрінісі ғана екенін дәлелдеуге тырысты, сондықтан қоғамға қауіп заңда көзделген нақты қылмыс емес, жазаланатын әрекеттің жасалуына қарамастан полицейлік-сот органдары мойындаған қылмыстық тұлғаның өзі болып табылады. Сондықтан, қылмыс тұлғасының симптомы болып табылатын қылмысты ғана зерттеп қоймай, қылмыстың тасымалдаушысы және себебі болып табылатын қылмыскердің жеке тұлғасын да зерттеу қажет.

«Антропологтардың» пікірінше (Ч. Ломброзо, Э. Фэарри, О. Кинберг, Р. Фунес, З. Фрейд және т.б.) – қылмыскер белгілі биологиялық факторларға (тұқым қуалаушылық, атавизм, эпилепсия, эндокриндік бейімділік және т.б.) байланысты қылмыскер болады, бұл оларға «алдын ала анықталған» туа біткен мінез. «Әлеуметтанушыларда» (А. Кетле, Д. Ховард, Э. Дюркгейм, Ф. Лист және т.б.) бұл қылмысты сыртқы жерден үйренген немесе арылмайтын қылмыскер ретінде түсінеді, бірақ ол қылмыскер

боп туылмаған болуы мүмкін, бірақ әртүрлі сыртқы жағдайлардың әсерінен, сондай-ақ психологиялық кемшілік немесе жамандыққа бейімділік нәтижесінде «қауіпті жағдайдың» тасымалдаушысы болып шығады [15, 17-б.]. Тәсілдердің айырмашылығына қарамастан, бұл теориялардың мәні бірдей. Қылмыстық қуғын-сүргін нақты әрекетті емес, қылмыстық жағдайды, жеке адамның жеке қауіпін тудырады. Сондықтан, бұл теориялар Н.П. Дубинин, И.И. Карпец және В.Н. Кудрявцев дұрыс атап өткендей, «нақты әдіснамалық және әдетте «электикалық» негізден айырылған» [16, 63-б.].

Кеңестік кезеңнен бастап құқықтық ғылым зерттелетін құбылыстардың әлеуметтік мәнін, олардың нақты себептерін ашуға және осылайша қылмысқа сәтті қарсы тұруға барынша ықпал етуге деген ұмтылыспен сипатталады. Осы ұстанымдардан «адам проблемасын зерттеу тек әдіснамалық қана емес, сонымен қатар зерттеу пәні адам мінез-құлқының әртүрлі түрлері болып табылатын қазіргі ғылым салаларының маңызды міндеттерін шешуде қолданбалы маңызға ие» [17, 112-113-б.].

Қазіргі заманғы құқық заңдық ұғымдар мен идеялар шеңберімен шектелмейді. Ол үшін қылмыс, ең алдымен, адамның мінез-құлқы, оның артында әрқашан тірі адам тұлғасы тұрады. Жеке тұлғаның өзі - қоғамдық дамудың өнімі, көзқарастары, сезімдері, ойлары, талғамдары мен мінез-құлқы,

демек, адамның мінез-құлқы қоғамның нақты жағдайлары нәтижесінде қалыптасады: «демек, қылмыс – әлеуметтік құбылыс» [18, 339-б.].

Бұл қағида қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін, кінәлінің тұлғасын, оның ішінде қылмыс жасалғанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқын, жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды (ҚК-нің 52-бабының 3-бөлігі) ескеруге белгіленген жаза тағайындау туралы ережеде көрінеді, демек олар әрекетке де және оны жасаған адамға да қатысты болуы мүмкін.

Қылмыс жасау фактісі қылмыскер тұлғасын сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар тұлғаның деректері қылмыс фактісі туралы дұрыс қорытынды жасауға көмектеседі, яғни бұл фактіні дұрыс бағалайды, кейде тіпті оның шындықта болған немесе болмағанын шешеді. Осылайша, С.А. Велиев және А.В. Савенков «қылмыскер тұлғасын қылмыстық құқық тұрғысынан зерттеу оның белгілері мен сипаттамалық белгілерін анықтауға бағытталған, олар қылмыстық жауапкершілікке негіздердің болуы, қылмысты саралау және жаза шараларын анықтау туралы мәселені шешуде ескерілуі керек» [19, 153-б.] деп атап өтті.

Қылмыскер тұлғасы – бұл басқа адамдармен әр түрлі және жүйелі өзара әрекеттесу процесінде пайда болған әлеуметтік маңызды жағымсыз қасиеттердің жиынтығы [20, 84-б.]. Бірақ іс-әрекеттің, танымның және қарым-қатынастың

субъектісі болып табылатын қылмыскер тұлғасы, әрине, түзетуге болатын көрсетілген қасиеттермен ғана шектелмейді. Қылмыскер тұлғасының жалпы белгілері мен қасиеттерін тек қылмыс жасау фактісінен ғана емес, негізінен адамдардың осы санатын заңға бағынатын азаматтардан ажырататын және әлеуметтік қауіпті әрекетті анықтайтын және болашақта оны жасаудың ықтимал бейімділігін анықтайтын ерекшеліктерден іздеу керек. А.А. Герцензон қылмыскер әрқашан қоғамға қарсы көзқарастар мен әдеттердің тасымалдаушысы ретінде әрекет ететінін, моральдық және құқықтық талаптарды елемейтінін, оның көзқарастары мен мүдделерін қоғамның көзқарастары мен мүдделеріне қарсы қоятынын атап өткен [21, 145-б.].

Қылмыскер тұлғасы ұғымын анықтау үшін атап айтқанда, бұл ұғым қылмыс жасаған барлық адамдарды немесе олардың бір бөлігін ғана қамти ма, қылмыскер тұлғасының қандай жақтары мен ерекшеліктерін зерттеу керек деген сияқты бірқатар арнайы мәселелерді шешуді талап етеді. Бұл ұғым қылмыстық жүріс-тұрысқа кінәлі адамдарды біріктіруі керек.

Алкоголизм мен нашақорлықтың салдарынан қылмыс жасайтын адамдарда қоғамға қарсы көзқарас қалыптасқан. Мұндай адамдардың мүдделерінің ауқымы көбіне шектеулі, мінез-құлықты реттеуші ретінде моральдық-құқықтық ұстанымдары жоқ болып келеді [22, 19-б.]. Алайда, қылмыскер тұлғасы туралы түсінік қылмыс жасаған

адамға қатысты стигма бола алмайды. Бұл белгілі бір адамдар тобын немесе қоғамға қарсы әрекет жасаған адамды білдіретін бастапқы ұғым.

Қылмыскер тұлғасы кез келген адамның тұлғасы сияқты психофизиологиялық табиғи қасиеттерімен де сипатталады: жүйке жүйесінің түрі және оның негізінде жас және жыныстық ерекшеліктерімен қалыптасатын темперамент. Бұл ретте, жеке тұлғаны құрайтын кешендегі құрылымдық құрылымдардың бірі бола отырып, олар адамның қоғамға, басқа адамдарға қатынасын анықтамайды. Қоғамдық мүдделерге деген көзқарас, жеке тұлғаның моральдық деңгейі - бұл әлеуметтік категория, сондықтан аталған қасиеттерді қылмыстылықтың себептерін немесе нақты қылмыстың себептерін түсіндіру үшін қарастыру мүмкін емес [23, 11-б.].

Қылмыскердің қоғамдық қауіптілігі оның тұлғасына тумысынан тиесілі қасиет емес. Шын мәнінде, бұл қылмыскер тұлғасын сипаттайтын және оны басқа азаматтардан ерекшелендіретін жалпы мағыналы көріністер мен белгілердің сипаты. Алайда, қылмыскерлердегі бұл белгілер олардың құндылық бағдарларының, мүдделерінің, бейімділіктерінің және пиғылдарының ерекшеліктеріне қарай айрықша сипатқа ие.

Сонымен қатар, құқық - қылмыскер тұлғасының барлық қасиеттері мен ерекшеліктерін қамти алмайды. Жеке ерекшеліктер қылмыстық-құқықтық және криминологиялық зерттеудің тақырыбы болуы

мүмкін, өйткені олар құқықтық ғылымның нақты міндеттерін шешумен байланысты. Сонымен қылмыстық құқық ғылымы үшін қылмыстық жауаптылықтың негізін, шегі мен көлемін, жаза тағайындауды және т.б. анықтау үшін қажет болып табылатындар маңыздырақ.

Криминологтарды қылмыстық мінез-құлық механизмін сипаттайтын жағдайлар, қылмыстың себептері, сондай-ақ құқық бұзушылықтың алдын алу шараларына байланысты жағдайлар қызықтырады. Алайда, қылмыскер тұлғасы оның криминологиялық ерекшеліктері бастапқы бола отырып, қылмыстық әрекеттердің субъективті себептерінің көзі болып табылады.

Қылмыскер тұлғасын зерттеу нақты құқықтық негізде құрылуы тиіс, яғни қылмыстық заң бойынша қылмыс субъектісі ретінде танылған адамдардың жеке тұлғасын зерттеу керек. Сондықтан, қарастырылып отырған қылмыскер санаты сот куәландырған қылмыс жасалған сәттен бастап және қылмыстық жаза өтелгенге дейін қылмыскердің қылмыс жасау ниетінен толық айыққан сәтіне емес, уақыт шеңберіне ие. Жазасын өтеген адам енді қылмыскер емес, сондықтан оны қылмыскер тұлғасы ретінде қарастыруға болмайды. Оның нақты түзетуі, егер адамгершілік және психологиялық ерекшеліктер жүйесін оң қайта құру деп түсінілсе, әлеуметтік мақұлданған өмір салтын ұстану жазаны өтегеннен кейін немесе мүлдем болмауы мүмкін.

Мұнда қылмыскер тұлғасы туралы емес, әлеуметтік қауіп төндіретін тұлға туралы айту керек.

Дегенмен, криминология екеуінің де жеке басын зерттейді, осылайша қылмыстың алдын алудың ғылыми негізделген жүйесінің негізін құрайды. Криминология қылмыс жасағандардың тұлғасының әлеуметтік, психологиялық, құқықтық, этикалық, педагогикалық, медициналық және басқа аспектілерінің жиынтығын зерттейді.

Қылмыскер – тұлғаның әлеуметтік типтерінің бірі, нақты қылмыстық әрекеттердің барлық түрлерінде әмбебап көрінетін ең маңызды, негізгі әлеуметтік белгілерді қамтитын ең жалпыланған бейне. Қандай нақты тұлға зерттелмесе де, қылмыстық іс-әрекеттің қандай түрі қарастырылмаса да, барлық жағдайларда, кез келген жеке тұлға қаралатын сияқты, оларда қылмыскерді әлеуметтік тип ретінде сипаттайтын жалпы тәртіптің белгілері мен қасиеттері кездеседі [2, 41-б.].

Қылмыстық құқық адамның әлеуметтік қызметі ұғымына, дәлірек айтсақ, әлеуметтік рөл ұғымына сүйенеді. Жеке тұлғаны түсінудің осы аспектісінің маңыздылығы жоғары болғанмен ол адамның ішкі әлемін терең ашуға мүмкіндік бермейді, тек бұл жағдайда адамның шынайы қасиеттерін үнемі көрсете бермейтін оның сыртқы мінез-құлқын ғана сипаттайды.

Қылмыстық құқық тұрғысынан алғанда, қоғамға жат әрекетті жасаған адамды зерттеу, ең алдымен,

«қылмыстың субъектісі бола алатынын, қылмыстың құрамын анықтау үшін де, қылмыстың нақты саралануы үшін де маңызды рөл атқаратынын анықтау үшін қажет; бұл қылмыс құрамының маңызды белгілерін анықтауға көмектеседі» [24, 121-б.]. Заң және заң ғылымы жеке тұлғаны білдіретін әртүрлі терминдермен жұмыс істейді, олар өте жақын және өзара байланысты, өйткені барлық жағдайларда біз қоғамға жат әрекетті кім жасаған немесе жасаған деп болжанған тұлға туралы айтып отырмыз. Бұл кінәлінің жеке басы, айыпталушының жеке басы, қылмыс субъектісі, сотталушы, сотталған және т.б. Бірақ семантикалық жақындықта бұл ұғымдар бірдей емес, өйткені олар біртұтас тұлға көрінісінің әртүрлі әлеуметтік-құқықтық және іс жүргізу жақтарын білдіреді [25, 14-б.].

Осылайша, «қылмыскер тұлғасы» криминологиялық тұжырымдамасы бойынша «адамдармен әртүрлі және жүйелі өзара әрекеттесу процесінде дамыған адам психикасының жағымсыз әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жиынтығын көрсететін оның қоғамға қарсы бағыты көрсетілген қылмыс жасаған адамды» анықтауға болады [26, 403-б.].

«Қылмыс субъектісі» және «қылмыскер тұлғасы» ұғымдарының арақатынас мәселесі. Қылмыстық құқықта қылмыстық заңда белгіленген жасқа жеткен жеке, есі дұрыс адам деп түсінілетін қылмыс субъектісі ұғымы қолданылады.

Қылмыстық заң «қылмыс субъектісі» терминін қолданбайды, алайда теория мен практикада мамандар қылмыстарды саралау кезінде оған үнемі сүйенеді. Егер тұлға қылмыс субъектісі тұжырымдамасының шеңберіне кірмесе, онда қылмыстың құрамы жоқ және қоғамдық қауіпті әрекет қылмыстық деп танылмайды.

ҚК-нің 15-бабының 1-бөлімінде қылмыс субъектісінің жалпы заңды белгілері тұжырымдалған, олар қылмыстың кез келген құрамының міндетті белгілері болып табылады – «қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он алты жасқа толған, есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауаптылыққа жатады». Көрсетілген үш белгінің біреуінің болмауы адамның іс-әрекетінде қылмыс құрамының жоқтығын білдіреді.

Қылмыскер тұлғасы ұғымы қылмыстың құрамына, атап айтқанда оның субъектісіне толық сәйкес келмейді, бірақ ол қылмыс құрамынсыз болмайды. Қылмыскер тұлғасы оның жауапкершілік дәрежесін анықтау үшін маңызы бар жеке тұлғаның қасиеттері мен белгілерін қамтиды. Бұл термин заңда тек іс-әрекеттің ғана емес, оны жасаған адамның да қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесін анықтауды және ескеруді талап ететін жауапкершілікті дараландыру туралы сөз болғанда қолданылады.

Осылайша, «қылмыскер тұлғасы» «қылмыс субъектісіне» қарағанда анағұрлым ауқымды және күрделі ұғымды білдіреді. Қылмыстық

жауапкершілікке тарту және жаза тағайындау үшін нақты қылмыстардың нақты субъектілері ретінде әрекет ететін қылмыскерлер тұлғасының әлеуметтік-психологиялық сипаттамасын белгілеу өте маңызды [27, 51-б.].

Қылмыскер тұлғасы және қылмыс субъектісі бірдей және сәйкес келетін ұғымдар емес. Қылмыс субъектісін сипаттайтын белгілер қылмыстық жауапкершіліктің қажетті шарттары ретінде әрекет ететін қылмыс құрамының элементтері болып табылады. Бірақ бұл белгілер кінәліге қолданылатын жазаның түрі мен өлшемі, жазадан босату және т.б. осындай басқа да ұқсас құқықтық мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз. Бұл мәселелерді шешу тек қылмыскер тұлғасын сипаттайтын белгілерді мұқият зерделеу және есепке алу негізінде мүмкін болады.

Қылмыс субъектісі ұғымы және қылмыскер тұлғасы ұғымы қылмыстық заңда әртүрлі функцияларды орындайды. Қылмыс субъектісі қылмыстық жауапкершіліктің бір шарты ретінде қызмет етеді, ал қылмыскер тұлғасы оны дараландырады.

Қылмыстың субъектісі – құқықтық түсінік. Оның мазмұны мен мақсаты шектеулі. Ол қылмыстық жауапкершіліктің қажетті шарты (негіздемесі) ретінде әрекет етеді. Заңға қайшы келетін әрекеттерді жасағаны үшін белгілі бір жасқа толған, ақыл-есі дұрыс адам ғана жауап береді.

Қылмыскер тұлғасына қылмыс субъектісінің белгілері ғана емес – адамның жасы, ақыл-есі, жеке

тұлғасы, қылмыстың арнайы субъектісінің белгілері (лауазымы, әскери қызметте болуы және т.б.), сонымен қатар адамның қылмыс субъектісі ретіндегі құқықтық сипаттамасымен байланысты емес басқа белгілері – қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жағдай, үлкен және кіші әлеуметтік топтар, әлеуметтік байланыстар мен көріністер, бар әлеуметтік құндылықтарға деген көзқарас, психологиялық ерекшеліктер және т.б. жатады.

Қылмыскер тұлғасын зерделеу кезінде келесі бағыттарға назар аудару қажет: «айыпталушының іс-әрекетінде қылмыс құрамын анықтау; жауапкершіліктің дәрежесі мен сипатын анықтау; жазаны даралау; сотталғандарды түзету және қайта тәрбиелеу дәрежесін анықтау; құқық бұзушылықтарға қарсы күрестегі жұртшылықтың қызметі; кінәлілердің қылмыс жасауына ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау және жою; сот және тергеу практикасының материалдарын қорыту» [21, 154-б.]. Бұл бағыттар сотталғандарды қайта тәрбиелеу туралы тармақты қоспағанда, бүгінгі күнге дейін өзекті.

Қылмыстың субъектісі де, қылмыскер тұлғасы да қылмыстық жазаланатын әрекеттің жасалуын байланыстырады. Бірақ логикалық тұрғыдан бағыну үшін бұл жағдайдың тұжырымдамалары жеткіліксіз.

Объективті әлемнің барлық құбылыстары және олар туралы біздің түсініктеріміз бір-бірімен әмбебап байланыста. Бұл тұрғыда қылмыстық құқықтың криминологиямен байланысының

болуындай қылмыскер тұлғасы және қылмыс субъектісі ұғымы да бір-бірімен тығыз байланысты. Бірақ қылмыс субъектісінің тұжырымдамасын қамтитын қылмыстық-құқықтық ұғым қылмыскер тұлғасы туралы криминологиялық ұғым емес, қылмыстық-құқықтық қатынастар субъектісі біртекті, бірақ қылмыс субъектісімен бірдей емес ұғым болып табылады.

Қылмыскер тұлғасын терең және жан-жақты зерттеу жеке қылмыстық іс үшін де, қылмысқа қарсы тұрудың жалпы мәселесі үшін де маңызды. Е.И. Кайыржанов ұсынғандай, қылмыс субъектісінің жеке басын үш деңгейде зерттеу қажет: «қылмыскер тұлғасының жалпы тұжырымдамасы, қылмыскерлердің әртүрлі санаттарының белгілерін анықтау тұрғысынан және жеке деңгейде (мысалы, ұрлық, адам өлтіру және т.б.)» [28, 146-б.]. Сонымен қатар, осы үш деңгейде қылмыскер тұлғасының белгілерін зерттеу және анықтау дәрежесі жалпылау кезінде қолданылатын тәсілдерге байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Сондай-ақ, қылмыскер тұлғасы жеке деңгейде ғана толық сипатталуы мүмкін.

Қылмыскерлердің әр түрлі санаттарын саралау, олардың жауапкершілігін қатаң даралау қазіргі кезде ерекше маңызға ие, өйткені бұл қылмыстың алдын алу шараларының бүкіл жүйесін сәтті жүзеге асырудың шарттарының бірі болып табылады. Бірақ қылмыскер тұлғасының жалпы тұжырымдамасын зерттеу адамның қасиеттері мен ерекшеліктерінің қылмыспен байланысын орнату үшін маңызды.

Қылмыскер тұлғасындағы әлеуметтік және биологиялық қатынастар. Қылмыскер тұлғасы туралы ілімде қылмыскер тұлғасының әлеуметтік және биологиялық қасиеттерінің арақатынасы туралы мәселе маңызды болып табылады. Қылмысты және оның себептерін, қылмыскер тұлғасын және қоғамға жат мінез-құлықтың алдын алуды зерттеу барысында адамда бар биологиялық, психологиялық және әлеуметтік қасиеттердің өзара байланысын ескеру қажет.

Сонымен бірге, құқықтық әдебиеттерде адамның әлеуметтік табиғаты басым, анықтаушы болып табылады, өйткені «тұлға – адамның әлеуметтік сапасы» [29, 74-б]. Қылмыскер тұлғасы және оның белгілері туралы мәселені шеше отырып, ғалымдар адам тұлғасы, оның ішінде қылмыскер тұлғасы белгілі бір әлеуметтік әсерлердің, байланыстардың, қатынастардың өнімі деп санайды [30, 37-б.]. Бұл ережелер К. Маркстің адам туралы барлық қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретіндегі идеясына негізделген, Е.И. Кайыржанов оны жеке тұлғаның мәні туралы «қоғамдық қатынастардың ансамбль ретінде (әдетте жазылатын жиынтық емес)» ең үлкен жаңалық деп санады. Бұл формула әлеуметтік және биологиялық қатынастар мәселесін түбегейлі шешеді [28, 140-б.].

Қылмыстылықтың әлеуметтік табиғатын және оның себептерін мойындау адамның табиғи, биологиялық қасиеттерінің оның мінез-құлқына, атап айтқанда, оның қылмыс жасауына қандай да

бір әсерін жоққа шығаруды білдірмейді. Қылмыскердің жеке құрылымында, кез келген адамдағы сияқты, биологиялық қасиеттер қажетті, өзгермейтін компонент болып табылады. Әлеуметтік сипаттың биологиялық жағынан айырмашылығы, адам кез келген қасиетті туғаннан бастап емес, өмір сүру процесінде алады. Бірақ бұл әлеуметтік пайда болады және кенеттен бос жерде емес, белгілі бір биологиялық алғышарттарға ие болады. Әлеуметтік жағынан қаншалықты дамыса да, адам әрқашан биологиялық тіршілік иесі болып қала береді. Яғни, адам – бұл биоәлеуметтік жүйе, бірақ бұл оның жеке басының мәні әлеуметтік екенін жоққа шығармайды.

Осылайша, адам тұлғасындағы ең бастысы, мазмұны жағынан да, шығу тегі жағынан да әлеуметтік. Кез келген биологиялық негізде әр түрлі әлеуметтік жағдайлар (тәрбие, білім, қоршаған орта, өмір салты және т.б.) адамның моральдық-жағымды және моральдық-жағымсыз бейнесін дамыта алады, бұл, сайып келгенде, оның мәнін анықтайды. Сонымен бірге, әлеуметтік әсерлер белгілі бір, көбінесе әртүрлі табиғи негізге бағытталғанын ескеру қажет, бұл әсерлер өздерінің мазмұны мен ерекшеліктеріне сәйкес өзгереді, нәтижесінде жеке тұлғаның жалпы қалыптасуы мен оның көріністеріне әсер етеді. Сондықтан, жеке тұлғаны адам табиғатынан оқшауланған әлеуметтік белгілерге дейін азайту дұрыс болмас еді. Басқаша айтқанда, ғылыми әдебиеттерде дұрыс айтылғандай,

«адам үшін әлеуметтік болмыс ретінде биологиялық оның супрабиологиялық қасиеттерін дамытудың қажетті алғышарты ретінде әрекет етеді» [16, 14-б.].

Адамның әр іс-әрекетінде оның интеллектуалды ерекшеліктері, эмоционалды қозғыштық дәрежесі, мінезінің ерекшеліктері, жеке басының бағыты әсер етеді. Адамның аталған қасиеттері белгілі бір биологиялық негізге ие. Адамның ақыл-ойының, ерік-жігерінің және сезімдерінің дамуы үшін әртүрлі әлеуметтік әсерлер қаншалықты маңызды болса да, олардың рөлі адамның бастапқы табиғи ерекшеліктерімен сөзсіз түзетіледі. Адамның жеке басының осы жақтарын анықтауда биологиялық және әлеуметтік өзара әрекеттесу айқын көрінеді.

Тұлғаның адамгершілік саласында биологиялық және әлеуметтік қатынастар анағұрлым күрделі. Мораль мен адамгершіліктің барлық санаттары әлеуметтік мазмұнға ие және белгілі бір әлеуметтік бағалауды білдіреді, яғни олар әлеуметтік сипатта болады. Адамның моральдық-адамгершілік қасиеттерін бағалай отырып, қоғам идеялардың әлеуметтік шарттылығынан туындайды және бағалаудың өзі оның қандай әлеуметтік позициялардан берілетініне және қандай әлеуметтік құндылықтарға, қандай моральдық қасиеттерге байланысты көрінетініне байланысты салыстырмалы болып шығады. Бірақ бұл моральдық қасиеттер адамның табиғатымен байланысты емес дегенді білдірмейді. Олар белгілі бір дәрежеде адамның табиғи ерекшеліктеріне байланысты болуы

мүмкін. Негізінде әлеуметтік шартталған көптеген антисоциалды қажеттіліктер, сонымен бірге, интеллектуалды деңгейдің төмендігімен, қызығушылықтың тарлығымен, кейде тұқым қуалайтын алкоголизм немесе гиперсексуализм сияқты биологиялық ерекшеліктермен байланысты болып келеді.

Әрине, адам, ол кез келген қоғамға қарсы қажеттілікті сезінгендіктен емес, заңның тыйым салуына қарсы істерді жүзеге асырғандықтан қылмыскер деп танылады. Тұлғаның әлеуметтік анықталған қасиеттері (көзқарастары, дүниетанымдары, мінез-құлықтың адамгершілік критерийлері және т.б.) қажеттіліктерді іске асыруды анықтайды, сонымен қатар бұл үшін рұқсат етілген немесе рұқсат етілмеген құралдарды таңдау. Сонымен қатар мінез-құлықтың маңызды факторларының бірі қажеттілік болып табылады, өйткені «мүмкін немесе мүмкін емес» дилеммасы белгілі бір қажеттілікті бастан кешіргендіктен адамның алдында тұрады. Мұндай дилемманың шешімі адамның әлеуметтік қасиеттеріне ғана емес, сонымен бірге осы қасиеттердің қажеттіліктердің күші мен қарқындылығымен өзара әрекеттесуіне де байланысты. Сондықтан жеке тұлғаны қалыптастыру кезінде жеке тұлғаның әлеуметтік ерекшеліктерін дамыту ғана емес, сонымен қатар биологиялық маңызды рөл атқаратын ерікті саланың ерекшеліктерін реттеу мүмкіндігі де маңызды.

Жеке тұлғаның дамуының әр жас кезеңінде бірдей емес, жасына байланысты оның әлеуметтік мазмұны ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ортаның сипаты және оның жеке тұлғаға әсері де өзгереді. Демек, әртүрлі жастағы адамдардың бірдей жағдайларына әртүрлі реакциялар. Сол сияқты, жыныстың белгісі қылмыста негізінен биологиялық емес, әлеуметтік мазмұнға байланысты көрінеді. Атап айтқанда, қазіргі әлемде байқалған әйелдердің криминогендік белсенділігінің біршама артуы биологиялық себептермен (әйелдердің биологиялық табиғаты өзгерген жоқ) емес, әлеуметтік факторлармен – оның отбасындағы жағдайының өзгеруімен, көптеген әлеуметтік рөлдерде ерлермен теңестірілуімен, әйелдердің өндірістік қызметтің әртүрлі салаларына қатысуымен және т.б. түсіндіріледі. Демек, жыныстардың биологиялық айырмашылығы әлеуметтік факторлармен делдал болады, сондықтан олар ерлер мен әйелдер психологиясының және олардың мінез-құлқының тең емес қалыптасуында жетекші рөлге ие.

Жеке тұлға үшін адамның физикалық конституциясының кейбір ерекшеліктері, оның денсаулық жағдайы және басқа биофизикалық факторлар да маңызды. Олар мамандық тандауға, отбасылық жағдайға әсер етуі мүмкін, кейбір қажеттіліктерді, мінез-құлық ерекшеліктерін анықтайды. Адам және оның айналасындағы адамдар физикалық кемшіліктер сияқты жағдайлармен санасуға мәжбүр. Олар адамның

көзқарасы мен бейімділігінің қалыптасуына, оның мінез-құлқына, адамдарға деген көзқарасына теріс әсер етуі мүмкін. Бірақ мұндай жағдайларда аталған жағдайлардың биологиялық мазмұнынан олардың әлеуметтік маңызы зор. Физикалық тұрғыдан бұзылған адамдардың көптеген жағымсыз белгілері негізінен мүгедектердің басқалармен қарым-қатынасында, олардың нақты әлеуметтік жағдайында туындайтын моральдық, этикалық және басқа асқынулардың салдары екені белгілі. И. Кон дұрыс атап өткендей: «әдемі қыздың өзін-өзі тануы мен мінез-құлқы көбінесе өзін-өзі танудан және ақымақтың мінез-құлқынан ерекшеленеді. Бірақ бұл жерде, әрине, мұрын түрінде немесе көздің кесіндісінде емес, сұлулық - бұл әлеуметтік құндылық, оны иелену ешқандай қиындықсыз маңызды психоәлеуметтік факторға айналады» [31, 31-б.].

Осылайша, адам тұлғасындағы әлеуметтік және биологиялық бір-біріне қарсы тұрмайды, бір-бірін жоққа шығармайды, бірақ өзара байланыс пен өзара әрекеттестікте болады. Адам өзінің биологиялық табиғатына әсер еткен әлеуметтік қарым-қатынастың субъектісі болғандықтан, ол жануарлар әлемінен ерекшеленеді және ақылға қонымды тіршілік иесі болып табылады. Бұл адамның әлеуметтік өмірі, оның ақыл-ойының дамуы, сезімдері мен эмоцияларының дамуы. Әдеттегідей Н.П. Дубинин, И.И. Карпец және В.Н. Кудрявцевтар дұрыс айтқан: «адамның биологиялық қасиеттерінің

әлеуметтендірілген сипатын мойындай отырып, тірі жан ретінде ол сонымен бірге іргелі биологиялық заңдылықтарға бағынатынын және осыған байланысты жер бетіндегі барлық тіршілік иелеріне тән ерекшеліктерге ие екенін ескермеуге болмайды. Адамның дамуы биологиялық әлеуметтік сiңiруге және олардың жеке басына негiзделмейдi. Бiртұтас әлеуметтік мәні бар және сонымен бірге тірі, сезімтал тіршілік иесінің табиғи күштеріне ие адамның тұтастығы әлеуметтік және биологиялық өзара әрекеттесудің диалектикасына негiзделген» [16, 15-16-бб.].

Тұлғаның қоғамға қарсы мінез-құлқындағы әлеуметтік және биологиялық өзара әрекеттесуді зерттеу және есепке алу мұндай мінез-құлық механизмін, соның ішінде қазіргі қарама-қайшы шындықтың нақты жағдайларына жеке тұлғаға әсер етуді тереңірек ашу үшін қажет. Әлеуметтік және биологиялық қатынастардың тетіктерін ашу тұлғаның жеке, оның ішінде биологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қажетті моральдық қалыптасуына, сондай-ақ әлеуметтік қауіпті көріністердің тиімді алдын алуға көмектеседі.

Қорытындылай келе, А.Б. Сахаровқа жүгінсек, ол қылмыстық мінез-құлықтағы әлеуметтік және биологиялық қатынастар туралы мәселені дұрыс шешудің таптырмас әдіснамалық шарты зерттелетін құбылыстарға деңгейлік көзқарас екенін атап өтеді. А.Б. Сахаров биологиялық факторлардың криминологиялық маңызы белгілі бір әлеуметтік

құбылыс ретінде жеке адам деңгейінде, әртүрлі қылмыстық мінез-құлық пен жалпы қылмыс деңгейінде бірдей емес деп санайды. Дербес деңгейде жекелеген нақты жағдайларда биологиялық қасиеттердің әсері айтарлықтай айқын және маңызды болуы мүмкін. Типтік деңгейде бұл әсер неғұрлым сараланған және шектеулі түрде көрінеді. Жалпы әлеуметтік деңгейде ол минимумға дейін азаяды [32, 26-б.].

Қылмыскер тұлғасының негізгі құрылымдық элементтері

Қылмыскердің жеке құрылымы туралы түсінік. Сотқа жаза тағайындауда қылмыскер тұлғасын есепке алу міндетін жүктей отырып, заң шығарушы жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігінен басқа да оны сипаттайтын өзге де мән-жайлардың бар екендігін ескереді. «Қылмыстың жеке жағдайы дербес, жеке реакция шараларын қажет етеді; объективті шаралар жеткіліксіз болып шығады және жеке шаралармен толықтырылуға жатады» [33, 52-б.].

Әрбір қылмыс зиян келтіретін қызығушылықтың немесе игіліктің мәнінен туындайтын бірқатар жеке ерекшеліктерге ие. Әрекетті дұрыс бағалау үшін іс-әрекеттің сипаты мен қылмыстық салдардың басталуы, адамның өзі (қылмыс субъектісі) және оның жасалған әрекеттерге және нәтижеге психикалық қатынасы үлкен маңызға ие [34, 17-б.].

Тұлғаның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуі нәтижесінде ол әртүрлі әлеуметтік құбылыстарға тұрақты көзқарасты дамытады. Бұл көзқарас адамның қоршаған ортаның белгілі бір құбылыстарына жауап беретін психикалық реакцияларының принципі түрінде бекітілуі мүмкін, бұл оның мінезінің ерекшеліктеріне, жеке басының ерекшеліктеріне айналуы мүмкін [35, 77-б.].

Кез келген адам әлеуметтік болмыс ретінде қылмыскер тұлғасын анықтайтын әртүрлі байланыстар мен әлеуметтік қатынастарға ие. Бұл, ең алдымен, қылмыс жасаған адамның әлеуметтік маңызды белгілері мен қасиеттерін зерттеуді, қылмыскердің жеке басының типологиялық ерекшеліктерін анықтауды және оның сипаттамасын ерекше әлеуметтік тип ретінде құруды қамтиды.

Кез келген қылмыстық әрекет, ең алдымен, тұлғаның интеллектуалды, эмоционалды, ерікті және адамгершілік қасиеттерін көрсетеді. Сондықтан, жеке тұлғаны жіктеуді жобалау кезінде осы қасиеттердің объективті сипаттамаларын анықтау, олардың деформация кезеңдерін қадағалау қажет.

Қылмыс субъектісінің жеке басы – бұл адамның өзін де, оның өмірі мен қызметіндегі әртүрлі аспектілері мен көріністерін де сипаттайтын әлеуметтік маңызды және жеке белгілердің, қасиеттердің және басқа көрсеткіштердің белгілі бір жиынтығы (жүйесі) [28, 150-б.].

Біріншіден, бұл жеке тұлғаның әлеуметтік ерекшеліктерін, оның ішінде мінез-құлықты көрсететін бірқатар белгілер және негізінен: әлеуметтік-демографиялық (жасы, жынысы, лауазымдық жағдайы, еңбекке қабілеттілігі, кәсібі, отбасылық жағдайы, асырауындағы адамдардың болуы, өндірістен қол үзіп оқыту, жүктілік немесе жас балалар және т.б.); қылмыстық-құқықтық (соттылық, қылмыстардың қайталануы, қатысудың түрі мен нысаны, кінә нысаны, жеке тұлғаға қатысты және қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайлар және т.б.); әлеуметтік-психологиялық (күнделікті өмірдегі мінез-құлық, оқуға деген көзқарас, отбасының өмір сүру жағдайлары, құқық бұзушылықтар туралы мәліметтер, психикалық даму деңгейі, қылмыстың себептері мен мақсаты, бағдарлау, жеке тәжірибе, жәбірленушімен қарым-қатынас, жеке отбасылық жағдайлар және т.б.). Яғни, тұлғаның қылмыстық мінез-құлыққа қосқан үлесінің қылмыстық-құқықтық маңыздылығын анықтауға көмектесетін белгілер.

Қылмыскердің жеке құрылымы жүйесінде ғалымдар әртүрлі ерекшеліктерді ажыратады. Мысалы, Г.П. Новоселов қылмыскер тұлғасына қатысты нақты жағдайлардың төрт тобын анықтайды:

Бірінші топ. Қылмыс жасаған кезде кінәлінің жеке басын сипаттайтын және оның іс-әрекетке және оның салдарына деген ішкі психикалық қатынасын

ашатын жағдайлар: кінәнің нысаны мен түрі, қасақана және қасақана емес, себептері мен мақсаттары.

Екінші топ. Қылмыс жасағанға дейін қылмыскер тұлғасын сипаттайтын мән-жайлар: қылмыстың себептері мен жағдайларына қатысты кінәлінің жеке басы туралы деректер немесе жалпы адамның бұрынғы мінез-құлқы (ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар, кәмелетке толмағандар, рецидив).

Үшінші топ. Қылмыс жасағаннан кейінгі адамның мінез-құлқын сипаттайтын мән-жайлар: жауапкершілікті жеңілдететін (кінәсін мойындап келу, қылмысты ашуға белсенді ықпал ету, зиянды өз еркімен өтеу және т.б.).

Төртінші топ. Кінәліні жазалау шарасы туралы шешім қабылдаған кездегі жағдайлар (жүктілігі, жас балаларының болуы, денсаулық жағдайы және т.б.) [36, 380-б.). Біздің ойымызша, бұл жағдайлар тобы гуманизм принциптеріне және тағайындалған жазаның нақты орындалуына толық жауап береді.

Н.С. Лейкина істі алдын ала тергеу және сотта қарау кезінде қылмыскер тұлғасын зерттеудің келесі схемасын ұсынады. «Мәселелердің бірінші тобын: а) өмірбаяндық деректер: тегі, аты, әкесінің аты, туған жылы мен орны, тұрақты тұратын жері, ұлты, білімі, кәсібі, отбасылық жағдайы, соттылығы, марапаттары; б) психофизикалық ерекшеліктері: денсаулық жағдайы, психикалық және физикалық ерекшеліктері.

Екінші топты келесідей мәселелер құрайды және оның мақсаты - қылмыскер тұлғасының психологиялық ерекшеліктерін, оның бағытын (көзқарастары, сенімдері, мүдделері, қажеттіліктері, идеалдары), қабілеттерін, мінезін (байсалдылық, ашуланшақтық, көпшілдік, көпшілдік емес), адамдарға (дөрекілік, немқұрайлылық, зейінділік), еңбекке деген көзқарасын (еңбекқорлық, жалқаулық), қоғаммен қарым-қатынасын (коллективизм, индивидуализм, тәртіптілік, тәртіпсіздік, ашуланшақтық), өмірге деген көзқарасын (оптимизм, пессимизм, скептицизм, цинизм) зерделеу болып табылады. Қылмыскер тұлғасының бағыты, қабілеттері мен сипаты туралы мәліметтер куәгерлердің айғақтарына, сипаттамаларына және кінәліні тәрбиелеу, алған білімі мен сенімі туралы куәландыратын басқа құжаттарға сәйкес анықталады.

Сұрақтардың үшінші тобының мақсаты кінәлінің қоғамдық-өндірістік сипаттамасын анықтау болып табылады: кәсібі, жұмыс орны, еңбек өтілі, бір жерде жұмыс істеу ұзақтығы, бастамашылық, орындалатын жұмыстың қабілеттеріне сәйкестігі, көтермелеу және жазалау.

Қоғамдық-тұрмыстық сипаттамаға қатысты мәселелердің төртінші тобына мыналар жатады: а) тұлғаның отбасындағы мінез-құлқы, жұбайына, балаларына деген көзқарасы, бос уақытындағы әуесқойлығы; б) қоғамдық өмірге қатысуы, ұжымдағы мінез-құлығы, әкімшілік жазалары,

соттылығы, осы фактілерге деген көзқарасы» [22, 127-128-б.]. Жоғарыда келтірілген жеке тұлға схемасы қылмыскер тұлғасын сипаттайтын белгілердің максималды санын ескере отырып, ең толық болып табылады.

П.С. Дагель қылмыскер тұлғасын сипаттайтын күрделі және көптеген жағдайлардың ішінде келесі үш топты ажыратады: 1) қылмыс жасаудан бұрын қылмыскердің мінез-құлқында өз көрінісін тапқан жағдайлар; 2) қылмыс жасаумен тікелей байланысты мән-жайлар; 3) тұлғаның психологиялық, биологиялық және психикалық қасиеттерін сипаттайтын жағдайлар [37, 122-б.].

Осындай ұқсас мысалдарды көп келтіруге болады. Кейбір ғалымдар қылмыскер тұлғасының кейбір белгілерін анықтайды, ал басқалары біріншісінен өзгеше. Бірақ, тұтастай алғанда, әртүрлі вариациялардағы барлық ұсынылған құрылымдар қылмыскердің белгілі бір қасиеттері мен сипаттамалық ерекшеліктерін анықтайтын әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-моральдық, әлеуметтік-рөлдік, әлеуметтік-психологиялық, биологиялық анықталған және әлеуметтік-құқықтық белгілерді қамтиды [28, 146-б.].

Қылмыскер тұлғасының белгілерін төменде қарастырылатын басқа жеке белгілерді қамтитын үш негізгі топқа бөлу ең орынды болып көрінеді.

Қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамаларының әлеуметтік-демографиялық белгілері – жынысы, жасы, отбасылық және

әлеуметтік жағдайы, білімі, кәсібі және басқалары – қоғамның әртүрлі әлеуметтік топтарының қылмыстық белсенділігін анықтауға, қылмыскерлердің жас және жыныстық ерекшеліктерін бақылауға, белгілі бір қылмыскердің жеке басы қалыптасқан бірқатар қылмыстық жағдайларды анықтауға жәрдем береді.

Жынысы мен жасы көбінесе адамдардың қажеттіліктерін, өмірлік мақсаттарын, олардың мүдделерінің шеңберін, өмір салтын анықтайды, бұл заңсыз әрекеттерге әсер ете алмайды. Қылмыскерлердің көпшілігі ер адамдар екені белгілі, бірақ криминология саласындағы зерттеулер әйелдердің құқыққа қайшы мінез-құлқын қылмыстың дербес құрылымдық-түрлік элементі ретінде бөлудің дұрыстығын көрсетеді. Бұл ретте, И.В. Корзун әлемдегі, оның ішінде Қазақстандағы әйелдер қылмысының салыстырмалы тұрақтылығын атап өтті [38, 4-б.]. 2014 жылы ҚК-ке енгізілген сәттен бастап құқықтық статистика деректері бұл үрдісті растайды. Мәселен, егер 2015 жылы қылмыс жасаған 108 455 адамның 15 075-і (13,8%) әйел болса, 2022 жылы оның 61 583 – 7 864 (13%) әйелдер [39].

Әсіресе жас адамдар ерекшеленеді. Заңға кәмелетке толмағанның дербес ұғымын енгізу арқылы (ҚК-нің 80-бабының 1-бөлігі) заң шығарушы кәмелетке толмағандар мен кәмелетке толғандар арасындағы заңды шегін белгіледі, осылайша нақты құқықтар мен міндеттерді

тасымалдаушы адамдардың автономды демографиялық тобын құрды. Бұл кәмелетке толмағандарды ерекше және арнайы құқықтық қорғау қажеттілігіне байланысты. Мұндай қорғауға деген қажеттілік балалар мен жасөспірімдердің жеке басының психофизикалық және әлеуметтік белгілерінің ерекшелігінен туындайды. Кәмелетке толмағандардың өмір сүру жағдайларының өзгеруіне жасына байланысты бейімделмеуі оны кәмелетке толмаған адамдарды арнайы жоғары құқықтық қорғаудың көмегімен өтеуді талап етеді. Кәмелетке толмағандардың психикалық және физикалық дамуы көп жағдайда олардың моральдық-психологиялық дамуымен сәйкес келмейді. Көбінесе олар өздерінің іс-әрекеттерінің маңыздылығын, олардың салдарын толық білмейді және өздерін саналы түрде басқара алмайды, сонымен бірге жеке ерікті шешімге немесе топтық мүдделерге қарсы тұра алмайды [40, 12-б.]. Кәмелетке толмаған адамның тұлғасының әлеуметтік-демографиялық, моральдық-психологиялық және қылмыстық-құқықтық белгілері белгілі бір тәуелділікте болады және олардың белгіленуі қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасын таңдауда түбегейлі маңызға ие.

Қылмыс жасаған адамдардың әлеуметтік жағдайы мен кәсібі туралы мәліметтер қандай әлеуметтік топтарда, қандай да бір қылмыстар өмірдің қай салаларында жиі кездесетіні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Адамның мінез-құлқына, оның мүдделері саласына, қарым-қатынас шеңберіне, өмірлік мақсаттарды жүзеге асыру тәсілдерін таңдауға білім де әсер етеді. Әдетте, қылмыс жасаушылардың білім деңгейі басқа азаматтарға қарағанда төмен. Зорлық-зомбылық және пайдакүнемдік қылмыстар, бұзақылық жасағаны үшін кінәлі адамдардың білім деңгейі ең төмен. Білімі бойынша ең жоғары деңгей – сыбайлас жемқорлық және экономикалық қылмыстырды, жымқырумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасаушылар және т.б.

Қылмыскер тұлғасының әлеуметтік-рөлдік белгілері негізінен оның қоғамдағы, ұжымдағы, микроортадағы әлеуметтік жағдайымен, яғни белгілі бір әлеуметтік мәртебесімен сипатталады.

Жеке тұлғаның құрылымына кіретін әлеуметтік қатынастар өте көп және жеке тұлғаның өмір сүруінің объективті жағдайлары процесінде қалыптасады. Әрине, олардың барлығы жасалған қылмыста өз көрінісін таба бермейді. Мысалы, апат кезінде соққы жасаған адамның қандай білімі немесе отбасылық жағдайы маңызды емес. Бірақ әрбір нақты жағдайда мінез-құлықта басты рөл атқарған бір немесе басқа жағдайды ажыратуға болады. Бұл адамның жеке қабілеттеріне ғана емес, жасалған қылмыстың сипатына да байланысты.

Қылмыскер тұлғасының әлеуметтік-психологиялық сипаттамасының негізінде адам қоғаммен өзара әрекеттесу процесінде дамитын

қасиеттер жиынтығында қабылданған әлеуметтік болмыс екендігі туралы жалпы принциптік ереже жатыр. Оның жеке ерекшеліктері – бұл қоғамның қажетті бағытында жеке тұлғаны қалыптастыруға болатындығын ескере отырып, осы жиынтықтың бір бөлігі. Қылмыс, адамның саналы ерікті іс-әрекеті ретінде, адамның сыртқы ортаның нақты жағдайларына реакциясы көрінетін адам әрекеті ретінде, адам психикасынан, осы субъектінің интеллектуалды, ерікті, эмоционалды саласының ерекшеліктерінен ажыратылмайды және оқшауланбайды. Аталған салаларды талдау «жеке қылмыстық мінез-құлықты ынталандыру процестері туралы қорытынды жасауға, қылмыстың нақты себептері мен мақсаттарын ашуға» мүмкіндік береді [28, 148-б.].

Жалпы социологиялық тұрғыдан әр жеке тұлғаның мазмұнының үш негізгі жағы ерекшеленеді: рухани, моральдық және физикалық. Рухани жағы жеке тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктерін немесе психологтар оларды сипаттайтындай, мінез, темперамент, қабілеттер, қызығушылықтар, ерік-жігер қасиеттері және тұлғаның басқа да психологиялық қасиеттері сияқты қасиеттер топтарын қамтиды.

Адамгершілік жағына келетін болсақ, кез келген мінез-құлық, оның ішінде қылмыстық мінез-құлық та үнемі әлеуметтік-этикалық мазмұны мен бағалауына ие, адамгершілік ерекшеліктері мен жеке қасиеттер мөрін алып жүреді. Моральдық

таным мен моральдық қатынас адамның мінез-құлқын басқарудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Олардың кез келген кемшіліктері адамның мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан адамның моральдық сипаттамасы рухани және моральдық келбетті қалыптастыратын барлық этикалық қасиеттерді қамтиды, оның негізінде жақсылық пен жамандық, ар-ождан мен парыз, ар-намыс пен қадір-қасиет туралы идеялар жатыр. Бұл қасиеттер тұлғаның моральдық жетілу дәрежесін көрсетеді және кез келген мінез-құлық әрекетін анықтайды.

Адамның физикалық жағдайы көбінесе оның рухани көңіл-күйін анықтайды, адамның мінез-құлқын, оның талпыныстары мен қажеттіліктерін реттейді.

Тұлға мазмұнының барлық осы аспектілері бірдей маңызды, өйткені психологиялық қасиеттер тұлғаның әлеуметтік және биологиялық белгілерінің диалектикалық бірлігінде ғана көрінеді: «адамға күнделікті санаға да, ғылымда бұрыннан алынған фактілерге де негізделген жүйелік-құрылымдық талдауды қолдана отырып, онда екі қажетті және жеткілікті, ішінара қиылысатын ішкі құрылымдарды ажыратуға болады: организм және тұлға» [41, 184-б.].

Жоғарыда айтылғандай, кез келген қылмыс – бұл адамның саналы ерікті әрекеті. Кез келген, оның ішінде заңға қайшы іс-әрекет, әрқашан белгілі бір психологиялық түске, мотивациялық-мақсатты

ерекшелікке, адамның талап ету объектісіне, өз іс-әрекеттеріне ерекше көзқарасына ие. Көбінесе жеке тұлғаның осы немесе өзге де белгілері жиынтығында белгілі бір адамның мінез-құлқында ауытқулар тудыруы мүмкін, бұл өз кезегінде заңсыз әрекетке әкеледі. Сондықтан, қылмыста белгілі бір криминологиялық және қылмыстық іс жүргізу мәні бар жеке ерекшеліктер мен психологиялық қасиеттер көрініс табуы мүмкін: «психологиялық қасиеттер нақты бұл адамның не себептен қылмыс жасауы туралы сұрақты түсінуге мүмкіндік береді» [42, 127-б.].

Жеке қасиеттер – бұл әр түрлі үйлесімдегі тұрақты ерекшеліктер. Олардан тұлғаның бағыты, оның қабілеті мен мінезі қалыптасады. Олар бірге әр адамның нақты өмірлік жағдайлардағы мінез-құлқын анықтайды.

Қылмыскер тұлғасының бағыты оның мүдделерінің шеңберімен, қажеттіліктерімен, дүниетанымымен, оның дамуының жалпы деңгейімен, мінез-құлқында басшылыққа алатын ниеттер мен міндеттер жүйесімен анықталады. Басқа қасиеттермен бірге тұлғаның фокусы қылмыстың кездейсоқ немесе әдейі жасалғанын бағалауға мүмкіндік береді.

Қылмыскер тұлғасын зерделеуде кінәлінің мінезі өте маңызды белгілердің қатарына жатады.. Ол адамдар арасындағы өзара әрекеттесу процесінде, өмір салтының әсерінен, тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады. Мінез – бұл

адамға тумысынан біткен қасиет емес, сондықтан фокусты да өзгертуге болады. Адамның психологиялық қоймасы оның өмір сүруі кезеңінде қалыптасады. Ол тұрақты, бірақ өзгермейді. Жазаны қолдану адамның оң әсер ету қабілетіне негізделген. Қылмыстық әдеттер, көзқарастар, жеке тұлғаның мүдделері қаншалықты терең көрінсе де, оларды өзгертуге, демек, түзетуге болады.

Бастапқыда адамға тек темперамент тән: «психикалық белсенділік динамикасының әртүрлі жақтарын сипаттайтын тұлғаның тұрақты жеке ерекшеліктерінің табиғи қатынасы» [43, 365-б.]. Бірақ тұлғаның динамикалық жағы оның моральдық мазмұнымен тікелей байланысты емес. Сондықтан адамның темпераменті (холерикалық, сангвиникалық, меланхолиялық, флегматикалық) қылмыскердің қауіптілігін бағалау үшін маңызды емес, бірақ қылмыстың мән-жайын және оған ықпал еткен жағдайларды анықтауға көмектеседі.

Жаза тағайындау кезінде сот қылмыскердің психологиясын ескеретіні сөзсіз: ол кінәлінің өмір салтын, күнделікті өмірдегі мінез-құлқын белгілейді, оның басқалармен қарым-қатынасын анықтайды. Осылардың барлығы жиынтығында адам психологиясының анықтамасын құрайды. Қылмыскер тұлғасы оның әрекетке деген көзқарасын және қылмыс жасағаннан кейінгі мінез-құлқын сипаттайды. Адамның іс-әрекеті, оның жүріс-тұрысы тұлғаның әлеуметтік-психологиялық

мазмұнын білдіреді және өз кезегінде тұлғаға әсер етеді.

Тұлға – бұл әлеуметтік қатынастардың жеке формасы, ал қылмыскердің жеке тұлғасы бөлек құбылыс ретінде – қолайсыз әлеуметтік қатынастардың жеке нысанын құрайды. Әрине, бұл қылмыскер тұлғасы тек осындай қарым-қатынасқа түседі немесе тек теріс әсер алады дегенді білдірмейді.

Қылмыстық мінез-құлықта генетикалық анықталған бейімділік пен икем, темперамент, мінез және т.б. болады. Сыртқы жағдайлар жанама түрде қылмыстық мінез-құлықты тудырады. Олар ішкі рухани әлемді, жеке тұлғаның психологиясын анықтайды, олар өз кезегінде әлеуметтік ортаның оған әсер етуіне делдал болатын тәуелсіз және белсенді факторларға айналады.

Сондықтан, қылмыскер тұлғасын шамадан тыс әлеуметтендіру және шамадан тыс психологизациялау қолайсыз. Әлеуметтену кезінде ортаның оның қалыптасуы мен мінез-құлқына әсері асыра айтылады, субъективті факторлар, психологиялық қасиеттер, психикалық күйлер мен процестер ескерілмейді, жеке тұлғаны оның әлеуметтік рөлдері мен функцияларына, әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жағдайына дейін төмендетеді.

Психологизация тек психологиялық фактормен олардың қалыптасқан әлеуметтік ортасын, адам дамыған немесе ол әрекет еткен жағдайларды

ескермей шешуші мән беруден көрінеді. Ғылым әлеуметтік және психологиялық диалектикалық бірліктен, олардың үнемі өзара әрекеттесуінен туындауы керек.

Бұл қылмыскер тұлғасындағы әлеуметтік және биологиялық қатынастарға да қатысты. Бұл тұлға туралы болғандықтан, бұл факторлардың рөлі туралы тек жеке, психологиялық деңгейде айтуға болады. Жеке тұлғада, оның психикасында әлеуметтік және биологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі жүреді. Оның сыртында олардың арақатынасын түсіну мүмкін емес. Әлеуметтік және биологиялық жағдайлардың көріну қарқындылығы адамның өзіне байланысты.

Адамдағы әлеуметтік және биологиялық негіздер өзара әрекеттесетін материя қозғалысының қарапайым формасы. Бұл ретте биологиялық нысан эволюциялық тұрғыдан жоғары [16, 160-б.]. Әлеуметтік және биологиялық негіздер екеуі де адам психикасында ұсынылған, сондықтан оларды психологиялық деңгейде зерттеу қажет.

Қарастырылған белгілердің өзі криминогендік емес, бірақ олардың әлеуметтік маңыздылығына байланысты олар жеке тұлғаның нақты мінез-құлқына айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Қылмыскер тұлғасына **қылмыстық-құқықтық** тұрғыдан сипаттама беру маңызды, қылмыстық-құқықтық категорияларға негізделетін **сипаттама** болып табылады, мысалы: жасалған қылмыстың түрі мен ауырлығы, қылмысқа қатысу, жалпы және

арнайы қайталану, қылмыскердің жеке басын түзету дәрежесі, соттылығы, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын жеке тұлғаға қатысты мән-жайлар және т.б. Бұл белгілер сотқа сотталғанды түзету және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті әділ жаза тағайындауға көмектесетін қылмыс жасаған адамның жалпыланған портретінің бір түрі болып табылады.

Қылмыскер тұлғасын қылмыстық-құқықтық тұрғыдан сипаттауда қылмыскердің жасын белгілеу адамның қылмыстық жауапкершілікке тартылатындығын анықтау үшін қажет. Осылайша, қылмыс жасалған уақытқа дейін он төрт жасқа толған адамдар адам өлтіру (ҚК-нің 99-бабы), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (ҚК-нің 106-бабы), ауырлататын мән-жайлар кезінде денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру (ҚК-нің 107-бабы 2-бабы), зорлау (ҚК-нің 120-бабы), сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (ҚК-нің 121-бабы), адам ұрлау (ҚК-нің 125-бабы), халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау (ҚК-нің 173-бабы), әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыру (ҚК-нің 174-бабы), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (ҚК 178-бабы), диверсия (ҚК 184-бабы), ұрлық (ҚК-нің 188-бабының 2, 3 және 4-бөліктері), мал ұрлау (ҚК-нің 188-1-бабының 2, 3 және 4-бөліктері), тонау (ҚК-нің

191-бабының 2, 3 және 4-бөліктері), қарақшылық (ҚК-нің 192-бабы), қорқытып алушылық (ҚК-нің 194-бабының 2, 3 және 4-бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алу (ҚК-нің 200-бабының 2, 3 және 4-бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде бөтеннің мүлкін қасақана жойғаны немесе бүлдіру (ҚК-нің 202-бабының 2 және 3-бөліктері), терроризм актісі (ҚК-нің 255-бабы), терроризмді насихаттағаны немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру (ҚК-нің 256-бабы), террористік топ құру, оған басшылық ету және оның әрекетіне қатысу (ҚК-нің 257-бабының 1 және 2-бөліктері), террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландыру және терроризмге не экстремизмге өзге де дем берушілік (ҚК-нің 258-бабы), адамды кепілге алу (ҚК-нің 261-бабы), ғимараттарға, құрылыстарға, қатынас және байланыс құралдарына шабуыл жасау немесе оларды басып алу (ҚК-нің 269-бабы), терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлау (ҚК-нің 273-бабы), қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқыру не қорқытып алу (ҚК-нің 291-бабы), ауырлататын мән-жайлар кезінде бұзақылық жасау (ҚК-нің 293-бабының 2 және 3-бөліктері), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алу (ҚК-нің 298-бабы), ауырлататын мән-жайлар кезінде өлген адамдардың мәйіттерін және олар

жерленген жерлерді қорлау (ҚК-нің 314-бабының 2-бөлігі) және көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыз ету (ҚК-нің 350-бабы) үшін қылмыстық жауаптылыққа жатады.

Қылмыстардың қалған құрамдары бойынша жауапкершілік он алты және он сегіз жастан басталады. Жаза тағайындауда кінәлінің жасы да маңызды. Мәселен, елу сегіз жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастан асқан ер адамдарға қоғамдық жұмыстарға тарту (ҚК-нің 43-бабының 3-бөлігі), қамауға алу (ҚК-нің 45-бабының 3-бөлігі) қолданылмайды. Бас бостандығын шектеуге сотталған осы жас тобындағы адамдарға мәжбүрлі еңбек қолданылмайды (ҚК-нің 44-бабының 1-бөлігі). Сотталғанның жасы бас бостандығынан айыруды өтеу орнына әсер етеді: үкім шығарылған кезде он сегіз жасқа толмағандар кәмелетке толмағандарды ұстау үшін орташа қауіпсіздік қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелеріне орналастырылады (ҚК-нің 46-бабының 2-бөлігі).

Өмір бойына бас бостандығынан айыру аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін белгіленуі мүмкін. Өмір бойына бас бостандығынан айыру он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға, әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды. Өмір бойына бас бостандығынан айыру кешірім жасау тәртібімен белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылуы мүмкін (ҚК-нің 46-бабының 4-бөлігі).

Кінә мен қылмыстық жауапкершіліктің тағы бір маңызды шарты - қылмыс жасаған адамның ақыл-есінің дұрыстығы. Есі дұрыс болу - қылмыстық жауапкершілік субъектісін сипаттайтын қылмыс құрамының жалпы заңды белгісі, қылмыстық және жазаланушының көрсеткіші, кінәлі және қылмыстық мінез-құлықты есі дұрыс емес адамның кінәсіз жасаған әрекеттерінен шектеу критерийі, қылмыскердің жеке басының заңды белгілерінің бірі және т.б. [24, 46-б.].

Ақыл-ойдың құқықтық категориясы – бұл адамның психикалық жағдайы емес, оның психикалық жағдайын құқықтық бағалау құралы. Осы санаттың көмегімен адамның жеке-жеке (психофизиологиялық, психо-генетикалық және психологиялық) жағдайлары, қасиеттері мен ерекшеліктері қылмыс, кінә және қылмыстық жауапкершілік субъектісі туралы мәселені шешуде бағаланады.

Осылайша, ақыл-есі дұрыстық – бұл заңмен белгіленген жасқа жеткен адамның қылмыс жасау кезінде өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен әлеуметтік маңыздылығын (әлеуметтік қауіптілігін) сезіну және оларды басқару қабілеті, яғни кінәлі болу және жасаған әрекеті үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту қабілеті [44, 47-48-б.]. Алайда, «жасы мен ақыл-ойы тек қылмыстық жауапкершіліктің субъективті шарттары болып табылады: қылмыстық заң қылмыскерді белгілі бір жасқа жеткені үшін емес, белгілі бір жасқа жеткен

және ақылға қонымды болған жағдайда қылмыс жасағаны үшін жазалайды» [45, 74-б.]. Қылмыс жасау адамның қоғамға қауіп төндіретінін және оған жаза қолдану керектігін білдіреді. Бірақ бір ғана әрекет бойынша қылмыскер тұлғасына толық сипаттама беру мүмкін емес. Сондықтан, жаза тағайындау кезінде сот тек жасалған қылмыстан ғана емес, сонымен қатар қылмыскер тұлғасын сипаттайтын барлық басқа мәліметтерден, соның ішінде жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардан туындайды.

Қылмыстық қудалау органдары жасалған қылмыстағы адамның рөлін, оны қылмыстық жолға итермелеген себептер мен салдарын, іс-әрекеттің мазмұнын анықтай отырып, айыпталушының жауапкершілігін жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар мен жеке басын зерттей отырып, алдын ала тергеу сатысында қылмыстық жауаптылықты даралайды [46, 28-б.]. Болашақта сот бірқатар қылмыстар жасаған зұлым қылмыскердің және оның кінәсінен туындамаған ерекше ауыр жеке және отбасылық жағдайлардың қабаттасуына байланысты алғаш рет және сирек бірдей немесе басқа қылмыс жасайтын қылмыскер тұлғасын бағалауға бірдей баға бере алмайды [24, 22-б.]. Сондықтан «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысымен соттан «сотталушының жеке басына қатысты мәліметтердің жазаның түрі

мен мөлшерін белгілеу үшін елеулі мәні бар екенін назарға ала отырып, оларды жан-жақты, толық және объективті түрде зерттеуге тиіс. Атап айтқанда, сотталушының денсаулығын, еңбекке қабілеттілігін, еңбекке, білімге көзқарасын, соттылығы және отбасылық жағдайы туралы мәліметтерді анықтау қажет. Соттар жаза тағайындаған кезде ҚК-нің 52-бабының үшінші бөлігіне сәйкес тағайындалған жазаның сотталушының отбасының және оның асырауындағы адамдардың тұрмыс жағдайына ықпалын ескерулері қажет» [47].

Алдын ала тергеуде, егер қылмыстық іс материалдарында жеке тұлғаны дараландыратын, оның қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттамаларын құрайтын мәліметтер толық көрініс тапқан жағдайда ғана қылмыскер тұлғасын зерттеу толық, жан-жақты және объективті деп санауға болады [48, 75-б.]. Дәл тергеушінің қызметінде қылмыспен және оның салдарымен алғашқы байланыс пайда болады және қылмыскер тұлғасын сипаттайтын қандай факторлар, оның тағдырын шешетін судьяға түсетіндігі дәл осы тергеушіге байланысты болып келеді.

Мұндай факторлардың қатарына мыналар жатады:

- өмір сүру және тәрбиелеу шарттары, психикалық даму деңгейі, қылмыскер тұлғасының басқа да ерекшеліктері;

- соттылығы туралы мәліметтер (қасақана қылмыс жасағаны үшін сотталғандығы бар ма, бас

бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеген бе). Бұл мән-жайлар рецидив түрін анықтауға немесе түзеу колониясы режимінің түріне не бас бостандығын шектеу, тәртіптік әскери бөлімге жіберу түріндегі жазаны қолдануға әсер етуі мүмкін;

- әйелдің жүкті болуы, жас балалары бар әйелдер, еркектердің жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отыру, оның ішінде әйелдердің үш жасқа дейінгі жас балалары болуы, еркектердің үш жасқа дейінгі жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отыруы (бұл жағдайда жазаның жекелеген түрлерін қолдануға болмайды, мысалы, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, қамауға алу. Сонымен қатар, жазаны өтеуді кейінге қалдыруды және басқа қылмыстық құқық институттарын қолдануға болады);

- кінәліде жас балалардың болуы қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін жағдай ретінде ескеріледі;

- сотталған адамның мүліктік жағдайы (айыппұлды, түзеу жұмыстарын тағайындағанда ескеріледі);

- кәмелетке толмағанның өз бетінше жалақысының немесе мүлкінің болуы (айыппұл, түзеу жұмыстары жаза түрлерін тағайындау кезінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктерін айқындайды);

- лауазымдық жағдайы, қызметінің сипаты мен түрі, арнаулы, әскери немесе құрметті атақтың, сыныптық шенінің, дипломатиялық дәрежесінің,

біліктілік сыныбының және мемлекеттік наградаларының болуы (қылмыстың арнаулы субъектісі жағдайында, сондай-ақ ауыр немесе аса ауыр болған жағдайда арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру түріндегі жазаны қолданған кезде қылмыстар (ҚК-нің 49-бабы). Әскери қызметшілерге қоғамдық жұмыстарға тарту қолданылмайды (ҚК-нің 43-бабының 3-бөлігі), олар қамақта болуды гауптвахтада өтейді (ҚК-нің 45-бабының 4-бөлігі). Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік орган қызметкерінің, судьяның өзінің қызмет бабын пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық жасауы жауапкершілік пен жазаны ауырлататын мән-жай болып табылады (ҚК-нің 54-бабының 1-бөлігі 16-т.).

- жәбірленушімен қарым-қатынас, жеке, отбасылық жағдайлар, психотравматикалық жағдай. Мысалы, адам өлтірудің артықшылықты құрамдары (ҚК-нің 100, 101-баптары), жеке басындағы, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан не жаны ашығандық уәжімен қылмыстық құқық бұзушылық жасау (ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінің 7-тармағы), жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылыққа түрткі болған заңға қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы (ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінің 10-тармағы). Жауапкершілік пен жазаны ауырлататын жағдайлардың ішінде ҚК-нің 54-бабының 1-бөлігінің 6, 7, 8, 14-тармақтарын

атауға болады – ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе араздық уәжі бойынша, басқа адамдардың құқыққа сыйымды әрекеттері үшін кек алу, сондай-ақ басқа қылмыстық құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық жасау; кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйелге қатысты, сондай-ақ жас балаға, басқа да қорғансыз немесе дәрменсіз адамға не кінәлі адамға тәуелді адамға қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау; адамның өзінің қызметтік, кәсіптік немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты осы адамға немесе оның жақындарына қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау; кінәлі адамға оның қызмет бабына немесе шартқа қарай көрсетілген сенімді пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

- қылмыс жасаған кезде немесе одан кейін кінәлінің мінез-құлқы, сол сияқты қылмысты ашуға белсенді жәрдемдесу белгілі бір дәрежеде оның жеке басын сипаттайды және жауапкершілік шарасына әсер етеді (белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау (ҚК-нің 55-бабы), шынайы өкінуіне байланысты (ҚК-нің 65-бабы), татуласуға байланысты (ҚК-нің 68-бабы) қылмыстық жауаптылықтан босату институттары;

- күнделікті өмірдегі мінез-құлық, оқуға деген көзқарас, отбасының өмір сүру жағдайлары, сотталған адамның асырауындағы адамдардың

болуы, құқық бұзушылықтар туралы мәліметтер (әсіресе, кәмелетке толмағандардың жауапкершілігі мәселелерін шешу кезінде).

Осылайша, қылмыскер тұлғасының негізгі құрылымдық элементтерін төрт негізгі топқа бөлуге болады:

1) әлеуметтік-демографиялық (жасы, жынысы, лауазымдық жағдайы, еңбекке қабілеттілігі, кәсібі, отбасылық жағдайы, асырауындағы адамдардың болуы, өндірістен қол үзіп оқыту, жүктілік немесе жас балалар және т.б.);

2) қылмыстық-құқықтық (соттылығы, қайталану түрі, қатысудың түрі мен нысаны, кінә нысаны, қылмыс санаты, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар және т.б.);

3) әлеуметтік-психологиялық (күнделікті өмірдегі мінез-құлық, оқуға деген көзқарас, отбасының өмір сүру жағдайлары, құқық бұзушылықтар туралы мәліметтер, психикалық даму деңгейі, қылмыстың себебі мен мақсаты, жәбірленушімен қарым-қатынас, жеке, отбасылық жағдайлар және т.б.);

4) әлеуметтік-экономикалық (мүліктік жағдайы, тұрақты жұмысының болуы, тұрғын үйінің болуы, өмір салты және т.б.).

Қылмыскер тұлғасын дұрыс сипаттау, әсіресе жаза тағайындау кезінде үлкен теориялық және практикалық мәнге ие. Егер тағайындалған жаза тым қатал немесе лайықсыз жұмсақ болса, онда бұл әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге кедергі

келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар, сотталушыны түзету процесіне зиян тигізеді, өйткені ол лайықсыз берілген қатаң жазадан қатаяды, ал тым жұмсақ жазадан оның бойында алдағы уақытта да қылмыс жасап қатаң жазадан құтылуға болады екен деген сенім қалыптасады [49, 11-б.].

Қылмыскердің жеке басының жіктелуі және типологиясы

Жіктеу және типология ұғымдары. Адамның іс-әрекеті материалдық әлемнің құбылыстары секілді қажетті, табиғи немесе кездейсоқ болуы мүмкін. Біріншісі осы тұлға үшін маңызды және қажет мотивтерден туындайды, бұл субъектінің қоғамға, басқаларға деген нақты қатынасының көрінісі. Екіншісі кездейсоқ, ерекше жағдайдан туындаған жылдам көңіл-күйдің әсерінен пайда болады. Кейде мұндай әрекеттер тіпті адамның негізгі ұмтылыстарына, көзқарастары мен өміртанымына қайшы келеді.

Кейбір адамдарда қоғамға қарсы көзқарастары тереңірек, күшті, тұрақты болса, ал басқаларында әлсіз, үстірт болады. Көбінесе бұл себептер адамның мінез-құлқын анықтайды.

Адамға индивидуалистік көзқарастар мен импульстар тән болуы мүмкін, олар қоғамдық мүдделерге қайшы келетін тілектер мен қажеттіліктерді сезінуі мүмкін, бірақ әлеуметтік

өмір әрқайсысында әлеуметтік қажеттіліктің бұзылуына қарсы белгілі бір тежеу принциптерін дамытады.

Жеке дағдылар мен импульстар неғұрлым күшті, тереңрек, тұрақты болса, тежеу бастамалары соғұрлым әлсіз болады, тежеу қабілеті аз болады, сондықтан, қоғамға қарсы көріністер ықтималдығы жоғары болады. Адамның қандай сенімдері мен көзқарастары, оның моральдық келбеті мен дүниетанымы оның іс-әрекеттің мақсаты, оған жету жолдары және оның шешімін қалай жүзеге асыратындығына байланысты [50, 266-267-б.].

Қоғамға қарсы терең тамырлы көзқарастары бар субъект қоғамның белгіленген шарттарымен басқа адамдардың мүдделеріне сәйкес келмейтіндігімен есептелмей, өзінен туындаған тілектер мен қажеттіліктерді қанағаттандыруды тезірек және оңай шешеді.

Ол кішігірім сыртқы себептердің әсерінен, минималды ықпал ететін немесе оған әкелетін жағдайларда, кейде тіпті өте қолайлы объективті жағдайда да қылмыс жасай алады. Сонымен қатар, дәл осындай адамдар қоғамдық мүдделерге немқұрайлы қарайды, ең қауіпті қол сұғушылықтар жасайды, ерекше қатыгездік пен келтірілген зиянның ауырлығына жол береді. Керісінше, индивидуалистік сана айтарлықтай дамымаған адам өзінің қоғамға қарсы ниеттерін тежеуге, өз іс-әрекеттерін қоғамның талаптарына бағындыруға қабілетті. Мұндай адамның қылмыс жасауы

көбінесе адамның өміріндегі қолайсыз жағдайға, оның жағымсыз психикалық қасиеттерінің болуына, осындай мінез-құлықты жеңілдететін немесе тудыратын объективті жағдайларға байланысты.

Осылайша, тереңдік, төзімділік, шиеленіс, қоғамға қарсы көзқарастар мен басқа факторлармен бірге қоғамға қарсы көріністердің мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге олардың әлеуметтік қауіптілік дәрежесін, субъектінің осындай әрекет ету тәсілін таңдауының жеңілдігін түсіндіреді. Мұның бәрі қылмыскерлердің әртүрлі санаттары немесе түрлері туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қылмыс жасаған барлық адамдар демографиялық, құқықтық, психологиялық және басқа да белгілері бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Сонымен қатар, сол белгілер бойынша олар бір-біріне ұқсас болуы мүмкін, тұрақты топтар құра алады.

Қылмыс жасаушылардың арасында өздерінің әлеуметтік қасиеттері бойынша әр түрлі қауіп төндіретін және соған сәйкес түрлі жазалау және түзету ықпалын қажет ететін адамдар бар.

Осы себептерге байланысты маңызды теоретикалық және практикалық маңызы бар қылмыскерлерді жіктеу және типология қажеттілігі туындайды.

Жіктеудің мәні, әдетте, оған қатысты түрлердің барлық анықтамаларын санау арқылы тұжырымдаманың көлемін ашудан тұрады. Бөлу негіздері ретінде ерікті емес, жіктелетін объектілердің маңызды белгісі алынуы керек [51,

138-б.]. Яғни, жіктеу зерттелетін объектілерді олардың жеке белгілері бойынша тұрақты топтастырудан құралған және әрқайсысы нақты белгіленген орынды алатын топтар мен кіші топтардың қатаң критерийлеріне негізделген.

Жіктеудің маңызды белгілері олардағы ұқсастық көптеген басқа белгілердегі ұқсастықты тудыратындығымен сипатталатындықтан, негіз ретінде бөлінетін бүтіннің маңызды қасиеттерінің көпшілігіне қатысты ұғым алынады.

Осылайша, жіктеу – бұл бағынышты ұғымдар, сыныптар, объектілер, адамның білімінің немесе шындықтың қандай да бір саласы. Ол осы ұғымдар немесе объектілер кластары арасында байланыс орнату құралы ретінде қолданылады.

Жіктеу эмпирикалық жинақталған білімді теориялық түсінуге, атап айтқанда типологиялық талдаудың көмегімен жеткізуге көмектеседі.

Жіктеу кезінде объектілер әрқашан бір негізде бөлінеді. Мысалы, бір классификацияда белгілердің бір бөлігін жас белгілері бойынша, ал екінші бөлігін қайталануы бойынша бөлуге болмайды. Сонымен қатар, жіктеуде олардың бір бөлігін емес, жіктелетін объектілердің барлық топтарын ұсыну қажет. Мәселен, адамның жасы бойынша жіктеу жүргізуде кәмелетке толмағандар мен егде жастағы адамдар ғана емес, барлық жас кезеңдерін көрсету қажет, не болмаса, жіктеудің негізі ретінде белгілі бір жас тобын алып, оны өз белгілері бойынша бөлу.

Маңызды белгілері бойынша жіктеу типология деп аталады. Ол зерттелетін шындықты бөлшектеу бірлігі ретінде типтік ұғымға, дамып келе жатқан объектілердің нақты идеалды моделіне негізделген [52, 656-б.].

Типология зерттелетін объектілердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға сүйенеді, олардың құрылымын көрсетуге, олардың заңдылықтарын анықтауға бағытталады. Теориялық тұрғыдан алғанда, типология классификацияға қарағанда танымның жоғары деңгейіне ие. Құру кезінде белгілі объектінің бөліктерін құрайтын барлық типтерді оқшаулау қажет емес. Мысалы, қылмыскерлердің бір түрі - адам өлтірушінің жеке басын анықтауға және зерттеуге болады. Сонымен қатар, қылмыскер тұлғасын типологиялық талдау кезінде сіз бұл тұлғаны қоғамдағы басқа әлеуметтік типтерден ерекшеленетін біртұтас және тәуелсіз тип ретінде алуға болады.

Жіктеу типологиядан ерекшеленеді, өйткені ол зерттелетін объектінің сипаттамасын береді, ал типология осы объектіге түсініктеме береді, оның табиғатын, себептерін, пайда болу және даму заңдылықтарын ашады, болжам жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиетте қарастырылған әдістер негізінде қылмыскерлерді жіктеу әртүрлі негіздер (критерийлер) бойынша құрылады.

Қылмыскерлердің жіктелуі мен типологиясының негіздері (критерийлері).

Қылмысты әрқашан белгілі бір адам жасайды. Осыған байланысты кез келген қылмыс жеке-жеке, ол оны жасаған адамның ерік-жігерінің, көзқарастарының, әдеттері мен ұмтылыстарының мөрін алып жүреді. Сондықтан қылмыскер тұлғасын терең зерттемей, осы немесе басқа қылмыстың не үшін жасалғанын түсіну мүмкін емес. Тек сол немесе басқа қылмыс жасау жолына кім түсетінін, сондай-ақ соттылығы, алкогольді теріс пайдалану және т.б. туралы мәліметтерді анықтау арқылы ғана қылмыстың алдын алу бойынша нақты шараларды белгілеуге болады.

Адамның еркі, оның іс-әрекеті, мақсаттары, оның материалдық жағдайы мен әлеуметтік ортасына байланысты. Бірақ бет пайда болатын нақты жағдай оны белгілі бір бағытта фаталистік әрекет етуге апарып соқтырмайды. Ойлау қабілетімен сау психикасы бар адам өз іс-әрекетін жеткілікті түрде бағалап қана қоймай, сонымен қатар өзі қойған және анықтаған мотивтерге, қажеттіліктерге, мақсаттарға, міндеттерге сәйкес келетін мінез-құлықтың әртүрлі нұсқасын таңдай алады.

Антиәлеуметтік мінез-құлық – бұл қоршаған ортаға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір моральдық қасиеттерге, импульстарға тән жеке тұлғаның ішкі әлеміне әсер етудің нәтижесі. Қылмыстың себебі қылмыскер тұлғасының сипаттамасымен тығыз байланысты, сондықтан қылмыскерлердің типологиясы жасалған қылмыстардың себептеріне негізделуі мүмкін.

Адамды және жеке тұлғаны айқын сипаттайтын қылмыстық әрекеттің қозғаушы себебі болып табылатын ниетті зерттеу қоғамға қарсы мінез-құлық механизмін түсіндіруге көмектеседі, онсыз қылмыстың алдын алу бойынша жұмыс мүмкін емес. Ниет жеке тұлғаны қалыптастырудың қолайсыз жағдайлары неден және қалай қалыптасқанын анықтауға көмектеседі.

Қылмыскер тұлғасын сипаттайтын ниеттер оның қоғамға қауіптілігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бірақ қоғамға қауіпті әрекеттен тыс олардың қылмыстық-құқықтық маңызы жоқ, өйткені ұқсас себептер адамдарды әлеуметтік мәні бойынша әртүрлі әрекеттерге итермелеуі мүмкін [53, 40-б.].

Қылмыскер тұлғасын сипаттайтын жынысы, жас ерекшеліктері, білімінің жеткіліксіздігі және басқа да жағдайларға криминологиялық талдау жүргізу, дәл осы қылмыс пиғылында қоғамға қауіпті факторларды тудыратын жағдайлардың болуын көрсетеді.

Қылмыс жасау ниеттерінің сипаты бойынша пайдакүнемдік, зорлық-зомбылық, беделді, сексуалды және қылмыскерлердің басқа түрлерін бөліп алуға болады.

Меншікке қарсы және экономика саласында, соның ішінде зорлық-зомбылықты қолданумен қылмыс жасайтындардың іс-әрекеттерінде пайдакүнемдік ниеттер басым.

Зорлық-зомбылық көбінесе іс-әрекеттің сыртқы сипатын көрсетеді және барлық жағдайда оның ішкі, маңызды мазмұнын көрсетпейді. Сондықтан, қылмыскердің зорлық-зомбылық түрін кез келген қылмыс тобында кездестіруге болады. Көбінесе бұл пайдакүнемдік-зорлық-зомбылық немесе беделді-зорлық-зомбылық сияқты аралас типтерге тиесілі болады.

Көбінесе қылмыскердің беделді немесе зорлық-зомбылық түрі өзін-өзі растау көзқарасы басым болған кезде жастар тобында кездеседі. Беделді типке көбінесе қылмыстық топтардың жетекшілері кіреді, олардың көпшілігі қылмыстарды тек өзімшіл ниетпен немесе тіпті өзімшіл ниетпен емес, тұрақты қоғамға қарсы фокус болған кезде олардың амбицияларын қанағаттандыру үшін жасайды.

Мұндай типтерді оқшаулау өте шартты сипатқа ие болып келеді, өйткені ниет қылмыскерлердің типологиясы үшін негізгі, бірақ жалғыз белгі емес.

Жетекші криминологтардың көзқарасы бойынша қылмыскерлерді жасаған қылмыстарының түрлері немесе сипаты бойынша жіктеу қарапайым: «ұрылар», «алаяқтар», «бұзақылар», «зорлаушылар», «парақорлар» және т.б. [28, 151-б.]

Қылмыскерлердің жіктелуі сонымен қатар жынысы, жасы, білімі, материалдық қамтамасыз ету деңгейі, әлеуметтік жағдайы, отбасының болуы, әлеуметтік шығу тегі, кәсібі, мамандығының болуы, тұрғылықты жері сияқты әлеуметтік-демографиялық белгілер бойынша құрылуы мүмкін. Көрсетілген

белгілердің әрқайсысы өз кезегінде типологияға негіз бола алады: кәметке толмаған қылмыскерлер, содан кейін оларды ұлдар мен қыздарға бөлу; әйел қылмыскерлер; оқушы қылмыскерлер; әскери қызметші қылмыскерлер; кәсіби қылмыскерлер; қалалық немесе ауылдық жерлерде қылмыс жасайтын тұлғалар және т.б.

Қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша типология неғұрлым күрделі. Мұнда жасалған қылмыстардың сипаты мен ауырлығы, қылмысты бірінші рет немесе қайталап, топпен немесе жалғыз жасау, қылмыстық әрекеттің ұзақтығы, қылмыстық қол сұғушылық объектісі, кінәнің нысаны, зорлық-зомбылық әрекеті ескерілуі мүмкін. Мұндай жіктеудің негізгісі болып тұлғаның қоғамдық қауіптілік дәрежесі, «оның моральдық бұзылуы және педагогикалық немқұрайлылығы» табылады [54, 163-б.].

Криминологиялық зерттеулер қылмыскерлердің әртүрлі түрлеріне қылмыстық мінез-құлықтың басқа әрекеттермен нақты қатынасы тән екенін көрсетеді. Мысалы, рецидивистердің әртүрлі типтерінде әлеуметтік өмір сүру жағдайлары, оларға әсер ететін жағымсыз факторлардың сипаты және т.б. сонымен қатар, қылмыстық белсенділік дәрежесі неғұрлым жоғары болса, қылмыстардың саны мен жиілігі соғұрлым жоғары болады, олардың белгілі бір әрекеттерге бағытталуы неғұрлым дәйекті болса, қылмыстық қол сұғушылықтың себептері мен әдістері соғұрлым тұрақты болады.

Қылмыстық белсенділіктің жоғары дәрежесін қылмыстық актілер арасындағы тұрақты байланыс, олардың алдын-ала ойластырылуы, нақты дағдылар мен әдістерді қолданулары дәлелдейді. Сонымен, Д.С. Чукмаитов қасақана рецидивистердің жеке басының типологиясы олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін көрсетіп, алдыңғы қылмыстық әрекеттің сипатына және оның соңғы жасалған қылмыспен байланысына негізделуі керек деп санайды. Қоғамдық қауіпте қылмыстың нақты түрлерінде және қылмыстық жауапкершілікке тартылатын субъектілердің әлеуметтік келбетінде кездесетін тұрақты қасиеттер бекітілген. Осыған байланысты қоғамдық қауіп қылмыскердің жеке басы ұғымының негізін құрайтын маңызды әлеуметтік белгі ретінде негізге алынуы мүмкін [55, 49-б.].

Қылмыстық мінез-құлық түсініксіз кездейсоқтық емес, бірақ сыртқы ортаға тиесілі ерекшеліктер және қылмыскер тұлғаның тұрақты қасиеттерімен бірге көрінеді. Жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі, сондай-ақ қылмыстық мінез-құлықтың тұрақтылығы жеке қасиеттердің көрінісі болып табылады және кінәлінің жеке басы мен оның қасиеттері туралы объективті ақпарат береді: «жасалғанын қылмыс түріне қарай қылмыскер тұлғасының қоғамдық қауіптілігін анықтауға болады» [56, 68-б.].

Қылмыскерді олардың тұлғасына қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесі бойынша топтастыру мынадай белгілерге негізделуі мүмкін:

1) қылмыскер тұлғасының физикалық белгілері бойынша; 2) жасалған қылмыстардың сипаты бойынша; 3) алдыңғы қылмыстық әрекеттің болуы мен сипаты бойынша; 4) қылмыскер тұлғасының психологиялық ерекшеліктері бойынша; 5) түзету дәрежесі бойынша [37, 122-131-б.]. Бұл әлеуметтік қауіп туралы мәліметтерге қарағанда қылмыскер тұлғасын сипаттайтын жағдайлардың кең ауқымын ескереді.

Қылмыскерлерді қоғамға жат бағыт пен құндылық бағдарларының сипатына қарай жіктеу құндылық бағдарларының жүйесін, моральдық және құқықтық көзқарастарды сипаттайтын белгілерге; мінез-құлық тұрғысынан әлеуметтік маңызы бар әрекеттер жүйесіне; жасалған қылмыс пен тұлғаның бұрынғы мінез-құлқы арасындағы байланысына; құқық бұзушы болған микроортаға негізделеді. Өйткені, әділ аталып өткендей, «қылмыс жасалған сәтте, әдетте шамалы уақытта (кейде бірнеше секунд немесе тіпті бір секунд) алатын тұлға кенеттен түбегейлі өзгеріп, қоғамның лайықты мүшесінің орнына антисоциалды тұлға сахнаға шығады деп елестету қиын» [57, 54-б.].

Қарастырылған өлшемдер негізінде жеке тұлғалардың үш тобын ажыратуға болады: а) жеке тұлғаға, оның маңызды игіліктеріне, өміріне, денсаулығына, ар-намысына, қадір-қасиетіне және т.б. теріс-менсінбейтін көзқараспен; б) біреудің меншігіне пайдакүнемдік-өзімшілдік көзқараспен, материалдық игіліктерді еңбек бойынша бөлу

принциптерімен; в) анархистік-өзімшілдік көзқараспен қоғамдық және мемлекеттік белгілеулерге, өзінің жалпы азаматтық, қызметтік және өзге де арнаулы міндеттеріне [28, 151-б.].

Психикалық денсаулығына байланысты қылмыскерлерді психикалық сау, шекаралық, психопатиялық және психикалық науқастарға бөлуге болады.

Қылмыскер тұлғасының көзқарастарының, мүдделерінің, құндылық бағдарларының антиэлеуметтік бағыттылығының сипаты мен дәрежесін негізге ала отырып, үш түрді ажыратуға болады: 1) мінез-құлықтың көрінеу асоциалды нұсқасын жиі таңдайтын немесе өздері үшін осындай таңдау мүмкіндігін саналы түрде мойындайтын қоғамға жат көзқарастар мен ұмтылыстарға тән адамдар; 2) белгілі бір элеуметтік көзқарастары жоқ қоғамға жат ұстанымдар, бірақ принцип бойынша типтік емес сипаттағы жағдайларда қылмыс жасау мүмкіндігін жоққа шығармайды; 3) белгілі бір алдын ала қатынасы жоқ адамдардың қандай да бір ықтимал жағдайларға (ситуациялық типтерге) [58, 91-92-б.].

Бұл жіктеудің негізі бірнеше критерийлерден құралған. Бұл төзімділік дәрежесі және моральдық бағдар сипаты және кейбір психологиялық белгілер. Жеке қасиеттер мен іс-әрекеттің негіздерінің бұл әртүрлілігі іс жүзінде байқалатын қылмыскерлердің әртүрлі типтеріне сәйкес келеді.

Қасақана қылмыскерлердің типологиялық тобын қылмыс жасаушылар арасында кездесетін қылмыскер тұлғасының үш түріне бөлуге болады: дәйекті-криминогендік, ситуациялық-қауіпті және ситуациялық [55, 51-б.].

Дәйекті-криминогендік түрге дәйекті қылмыстық мінез-құлық тән: жоғары қарқындылықтың қайталануы; тұрақты арнайы қайталану (әсіресе пайдакүнемдік қылмыстар). Бұл типте аса қауіпті қайталану жасаған адамдар және кәсіпқойлық белгілері бар қылмыскерлер басым. Қылмыстар субъектінің тұрақты қоғамға қарсы көзқарастарымен, ұстанымдарымен және бағдарларымен анықталады. Қылмыс көбінесе алдын ала ойластырылған ниетпен жасалады.

Ситуациялық қауіпті қылмыскерлер өздігінен және қарама-қайшы әрекет етеді. Ниет кейде кенеттен пайда болады, қылмыстың сипаты қазіргі жағдайға байланысты, бірақ, әдетте, ауыр зардаптармен бірге жүреді. Бұл типте алкогольді асыра пайдаланатын адамдар басым, сондықтан олар көбінесе бұзақылық әрекеттер мен басқа да қылмыстар жасайды. Жеке ерекшеліктеріне сәйкес, осы типтегі қылмыскерлер гетерогенді.

Ситуациялық типтегі қылмыскерлердің қылмыстық мінез-құлқы ауыр зардаптармен бірге жүрмейді. Көбінесе жасалған қылмыстар арасында ішкі бірлікті орнату қиынға соғады немесе бұл абайсызда жасалған қылмыстарды құрайды.

Қылмыстық мінез-құлық қылмыстардың сабақтастығын алдын ала анықтайтын жеке тұлғаның түріне байланысты, мінез-құлықтың белгілі бір нұсқасын таңдаудың негізі болып табылады. Алайда, қылмыскер тұлғасының түрі оның қылмысқа дейінгі мінез-құлқының нәтижесінде қалыптасады.

А.И. Долгова дұрыс атап өткендей, әлеуметтік жағдайлардың түрлерін, жеке тұлғалардың түрлерін, олардың арасындағы өзара әрекеттесу түрлерін зерттеу қылмыстық мінез-құлықтың әртүрлі түрлерімен табиғи түрде байланысты сәттерді анықтауға мүмкіндік береді: олардың қалыптасуының әлеуметтік бастауларын түсіну, қылмыстық мінез-құлқы бар жағдайларда ең ықтимал адамдардың түрлерін анықтау, алдыңғы әсерлердің нәтижесінде қалыптасқан жағдайларды ескере отырып олардың әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын анықтай аламыз [59, 18-19-б.].

Криминологиялық зерттеулер көрсеткендей, қылмыс жасаған дәйекті криминогендік қылмыскерлер қазіргі жағдайды пайдаланып қана қоймай, көбінесе оны белгілі бір кедергілерді еңсеру арқылы белсенді түрде жасайды. Оларда бірінші қылмыс субъектінің қоғамға қарсы көзқарастарынан, ұстанымдарынан және бағдарларынан, бұрынғы қылмыстық құқыққа қарсы мінез-құлықтан туындайды. Сонымен қатар қылмыстық мінез-құлық неғұрлым әдепсіз және заңсыз болған сайын, бұл адам соғұрлым ауыр

қылмыстар жасайды. Қылмыстық мінез-құлықтың бұл түрі қылмыстардың ерекше қауіпті қайталануына әкеліп соқтырады.

Бас бостандығынан айыру жағдайына тап болған адам кейіннен дәйекті-криминогендік типтегі қылмыскерлерге айналады, ерекше мектептен өтеді, қылмыстық әлемнің өнегелері мен ғұрыптарын белсенді түрде игереді. Ситуациялық типтегі қылмыскерлерге қатысты адамдарға келетін болсақ, олар көбінесе бас бостандығынан айыру орындарында оң сипатталады және сотталғандардың жағымсыз топтарынан оқшау жүреді. Алайда, бірінші рет сотталған адамның жазасын өтеу кезіндегі оң мінез-құлқы оның босатылғаннан кейін жаңа қылмыстар жасамайтынын білдірмейді. И.В. Шмаров мұны келесі жағдайлармен түсіндіреді: біріншіден, жазасын өтеп жатқан сотталғандар мен бостандыққа шыққандар өмірдің түбегейлі әртүрлі жағдайларында; екіншіден, босатылғаннан кейін кейбір адамдар қолайсыз ортаға түседі, олардың мінез-құлқына теріс әсер ететін еңбек және тұрмыстық жағдайда қиындықтарға тап болады; үшіншіден, бас бостандығынан айырудан бостандыққа күрт ауысу өз көзқарастары мен әдеттеріндегі кейбір тұрақсыз сотталғандар үшін олардың қажеттіліктері мен тілектерін жаңа жағдайларда нақты мүмкіндіктермен салыстыра алмауына әкеледі [60, 36-б.].

Көптеген қылмыскерлер үшін бірінші қылмыс олардың өмір салтының табиғи нәтижесі болса да, белгілі бір дәрежеде ситуациялық болып табылады және бұл қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайлардың әсерін көрсетеді. Қылмыс жасау олардың тұлғасының белсенді қалыптасуы басталатын бастапқы нүкте болуы мүмкін. Қылмыскерлердің әлеуметтік-моральдық бұзылуының әртүрлі дәрежесі бар деп айтуға болады. Әдетте, бұл дәйекті криминогендік типтегі қылмыскерлер тобында жоғары.

Әлеуметтік жағдайлар тұлғаның әртүрлі типтерімен түрлі өзара әрекеттестікке түседі. Белгілі бір жағдайларда тұлға жағымсыз жағдайларға қарсы тұра алады және өзіне қолайлы жағдайларды бейімдей алады. Мысалы, қоғамға қарсы тип ретінде сипатталатын қылмыскердің микроортасын дәйекті түрде өзгерту үшін қандай қолайлы жағдайлар жасалса да бұл көп жағдайда оның жаңа қылмыс жасауының алдын алу үшін жеткіліксіз болып табылады. Керісінше, қоршаған ортаның қолайсыз жағдайлары әрдайым қылмыстық мінез-құлықтың атмосферасын құра бермейді. Мәселен, бас бостандығынан айыру жағдайларының жеке тұлғаның қалыптасуына жағымсыз әсері белгілі.

Уақыт өте келе қылмыскерлердің әлеуметтік пайдалы байланыстары әлсірейді, қоғамнан алшақтауы күшейеді, денсаулық жағдайы нашарлайды, жеке тұлғаның деградациясы пайда болады. Алайда, байқалған тенденция мұндай

өзгерістер барлық сотталғандарда бірдей болады дегенді білдірмейді. Олар жеке тұлғаның түріне, оның ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі көрінеді [55, 53-б.].

Қылмыскерлерді жіктеу кезінде бағалау сәттерінен аулақ болу мүмкін емес. Мұнда мүлдем нақты критерийлер қолданылуы мүмкін: бұрын қылмыс жасамау, ауыр өмірлік жағдайлардың жиынтығы немесе жанашырлық, кінәлі болу, қылмыстың ашылуына белсенді ықпал ету, жәбірленушіге көмек көрсету және қылмыспен келтірілген зиянды ерікті түрде түзету, сондай-ақ кең жоспардың көрсеткіштері, мысалы, адам жазаны қолданбай түзетілуі мүмкін.

Қорытындылай келе, іс жүзінде белгілі бір аралас белгілері бар, қарастырылған түрлердің қатаң шеңберіне мүлдем сәйкес келмейтін қылмыскерлер болуы мүмкін екенін атап өткен жөн.

2 Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстың белгілі бір түрлерінде ҚК-нің 3-бабының 42-тармағында берілген тізбе басшылыққа алынған. Оған сәйкес осы қылмыстар тобына 8 қылмыс жатқызылды. Бірақ, іс жүзінде оларға ҚК-нің Ерекше бөлігінің нормаларында көзделген 21 қылмыс құрамын жатқызуға болады (ҚК-нің 120-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2-бөлігі, 4-бөлігі, 121-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2-бөлігі, 4-бөлігі, 122-бабының 1, 2, 3 бөліктері, 123-бабының 2-бөлігі, 124-бабының 1, 2, 3-бөліктері, 134-бабының 1, 2, 3, 4-бөліктері, 144-бабының 1,2-бөліктері, 312-бабының 2, 3-бөліктері).

Осы бөлімде жиналған теориялық және нақты материалды талдау негізінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған қылмыскер тұлғасының ерекшеліктері қарастырылады, осы қылмыстар тобының ескерту жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар беріледі.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстың белгілі бір түрлерінде ҚК-нің 3-бабының 42-тармағында берілген тізбе басшылыққа алынған. Оған сәйкес осы қылмыстар тобына 8 қылмыс жатқызылды. Бірақ, іс жүзінде оларға ҚК-нің Ерекше бөлігінің нормаларында көзделген 21 қылмыс құрамын жатқызуға болады (ҚК-нің 120-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2-бөлігі, 4-бөлігі, 121-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2-бөлігі, 4-бөлігі, 122-бабының 1, 2, 3 бөліктері, 123-бабының 2-бөлігі, 124-бабының 1, 2, 3-бөліктері, 134-бабының 1, 2, 3, 4-бөліктері, 144-бабының 1,2-бөліктері, 312-бабының 2, 3-бөліктері).

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар үшін жауаптылықты көздейтін ҚК-нің 3-бабының 42-тармағына аударылған нормалар ҚК-нің әртүрлі тарауларында қамтылады: 1-тарау (ҚК-нің 120-

бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2, 4-бөліктері, 121-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағы, 3-2, 4-бөліктері, 122-бабы, 123-бабының 2-бөлігі, 124-бабы); 2-тарау (ҚК-нің 134, 144-баптары); 11-тарау (ҚК-нің 312-бабы).

Бұл қылмыстардың қол сұғушылық объектісі бойынша қылмыстық құқықта жалпы қабылданған жіктеуден айырмашылығы, аталған қылмыстардың барлығы 16 жасқа толмаған және жыныстық жетілмеген адамдармен, жыныстық қатынастар зорлық-зомбылықтық немесе ерікті сипатта болу, болмауына қарамастан жыныстық қатынасқа түсуге құқықтық тыйым салу түрінде орын алатын «жыныстық қол сұғылмаушылық» сияқты қылмыстық-құқықтық қорғау объектісімен байланысты [61, 55-б.]. Сонымен қатар, қылмыстың нақты құрамына байланысты жыныстық еркіндік, кәмелетке толмаған адамның моральдық дамуы, оның әлеуметтік, психикалық және физикалық денсаулығы қол сұғушылықтың қосымша объектілері бола алады.

Қаралатын қылмыстардың келесі ерекшелігі – кұрбан (жәбірленуші) – кәмелетке толмаған жеке тұлға, оған қылмыстық заңмен балалар мен жасөспірімдер жатқызылады. Осы санаттағы адамдардың жас шектері АҚ-мен белгіленген: жас балалар санатына 14 жасқа дейінгі (АҚ-нің 23-бабы), кәмелетке толмағандарға – 14 жастан 18 жасқа дейін (АҚ-нің 22-бабы) балалар жатады.

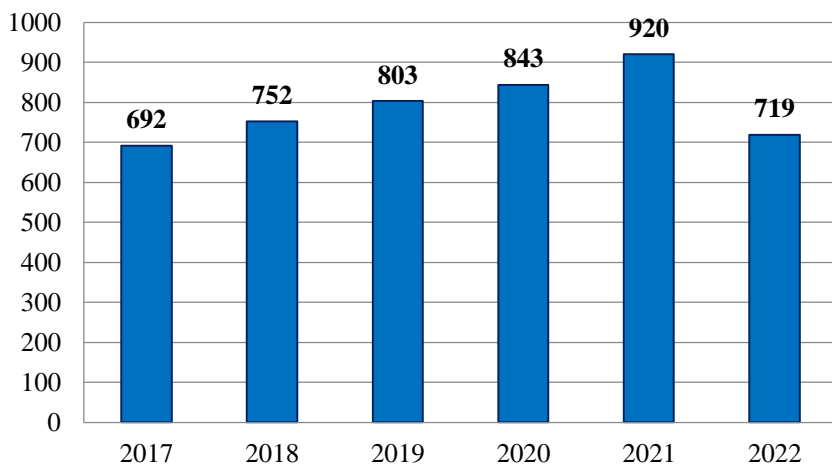
Қазақстанның балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігеріне қарамастан [62], қазіргі уақытта жалпы кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық және олардың жыныстық тұтастығына қол сұғу, атап айтқанда, қаупті, ал осы қылмыстарға қарсы қабылданған шаралар оң нәтижелер бермей келеді [63]. Мәселен, кәмелетке толмағандарға қарсы жасалатын қылмыстардың ішінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың үлесі басым: 2017 жылы – 34%, 2018 жылы – 35%, 2019 жылы – 37,5%, 2020 жылы – 46%, 2021 жылы – 46%, 2022 жылы – 36% [64].

Бұл ретте, кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы тіркелген қылмыстар санының серпіні 2017 жылы (-25%) және 2022 жылы (-21%) төмендегенін көрсетеді. 2018-2021 жылдары олардың салыстырмалы құбылмалылығы аз өсу үрдісімен байқалады: өткен жылмен салыстырғанда 2018 жылы +8%, 2019 жылы +2%, 2020 жылы +13%, 2021 жылы +11% (1-сурет).

2017 жылдан 2022 жылға дейін кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы 4 729 қылмыс жасалды, жылына орта есеппен осы түрдегі 788 қылмысты құрайды.

Қылмыстың жай-күйі туралы деректер осы кезеңде өсу үрдісі болған кәмелетке толмағандар санын есепке алмай, тіркелген қылмыстар санының абсолютті көрсеткіштерін зерделеу негізінде ғана объективті бола алмайды.

1-сурет. 2017-2022 жылдары тіркелген кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар санының динамикасы

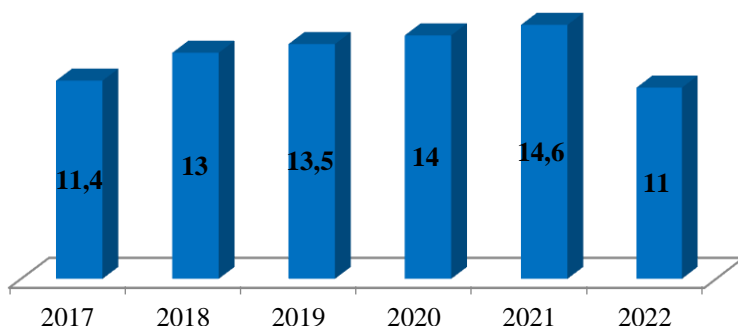

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың жыл сайынғы коэффициенттері (осы жас тобындағы тиісті жылдағы 100 мың тұрғынға шаққанда): 2017 жылы – 11,4, 2018 жылы – 13, 2019 жылы – 13,5, 2020 жылы – 14, 2021 жылы – 14,6, 2022 жылы – 11 (2-сурет). Көріп отырғаныңыздай, Қазақстанның кәмелетке толмаған халқының (0-17) +12,9-ға айқын өсуімен (3-сурет) қаралып отырған кезеңде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың коэффициенті де 2017 және 2022 жылдарды қоспағанда, жыл сайын өсті.

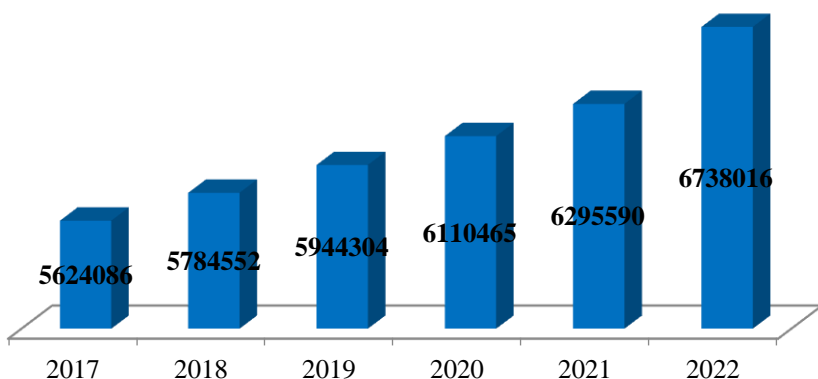
Қаралып отырған қылмыстардың жалпы құрылымында ҚК-нің 120, 121, 122, 124-баптарында (98,4%) көзделген қылмыстар жиі жасалады. 2017

жылдан 2022 жылға дейін осындай 4 652 қылмыс тіркелді, олардың арасында он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе жыныстық сипаттағы өзге де әрекеттер көш бастап тұр (42,5%) (4-сурет).

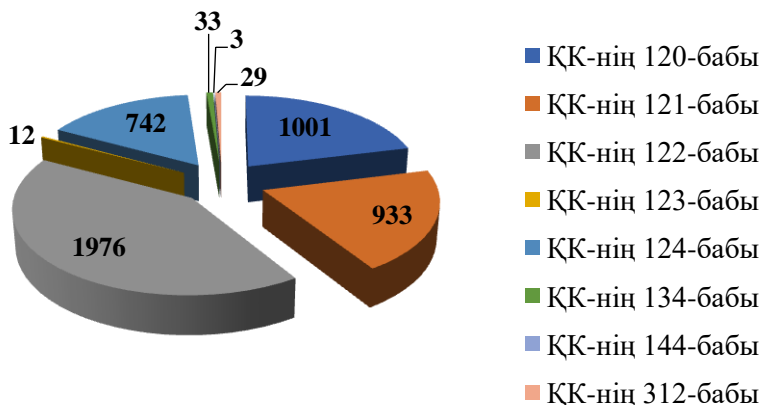
2-сурет. 2017-2022 жылдары кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың коэффициенті (100 мың кәмелетке толмаған халыққа шаққанда (0-17))

3-сурет. 2017-2022 жылдары кәмелетке толмаған халқының саны (0-17)

4-сурет. 2017-2022 жылдар бойынша
ҚК-нің 120-124, 134, 144, 312-баптарында
көзделген қылмыстар үлесі

Мұнда жоғарыда тек ресми дереккөздерден алынған мәліметтер келтірілген екенін ескеру қажет, яғни кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың нақты көрінісі анағұрлым жоғары. Мәселен, егер әлеуметтік сауалнама нәтижелері бойынша отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының тек 23,8%-ы ғана көмек сұрайды. Сонымен қатар, олардың көпшілігі туыстарынан ұялу мен қорқу себебінен, сондай-ақ нәтижеге деген сенімнің әлсіздігінен құқық қорғау органдарына жүгінбейді [65, 9-10-бб.]. Бұл тек отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы деректер және қолданыстағы заңнамаға сәйкес жыныстық зорлық-зомбылық тұрмыстық зорлық-зомбылықтың бір түрі болып табылатындығына сүйене отырып [66], бұл

деректерді кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғушылықтарына жатқызуға болады.

Зерттелген қылмыстық істердің материалдары бойынша кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың 60,6%-ы адам өлтіру, адам ұрлау және басқа да қылмыстармен бірге жасалған, ал 6%-ы қауіпті қайталануы деп танылған.

Қылмыс түрлері бойынша: жыныстық қол сұғылмаушылыққа, өмір мен денсаулыққа, жеке бас бостандығына, жеке меншікке және т.б. қарсы қылмыстарды қамтитын қылмыстық әрекеттер жиынтығымен бірге зорлаудың (ҚК-нің 120-бабы) үлес салмағы жоғары – 21,2%.

Екінші орында (18,2%) сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен бірге жасалған зорлау (ҚК-нің 120, 121-баптары).

Бұдан әрі, 15,1% – сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (ҚК-нің 121-бабы); 12,1% – жас балаларды азғындық жолға түсіру (ҚК-нің 124-бабы) және он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау (ҚК-нің 122-бабы); 3% – кәмелетке толмағандарды зорлау мен жас балаларды азғындық жолға түсірудің жиынтығы (ҚК-нің 120, 124-баптары) және сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері және жас балаларды азғындық жолға түсіру (ҚК-нің 121, 124-баптары).

Жоғарыда келтірілген деректер қылмыстың осы түріне қарсы әрекет ету үшін қабылданатын шаралардың тиімділігінің жеткіліксіздігін көрсетеді. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қол сұғатын қылмыскердің жеке басын және оның қылмыстық мінез-құлықты қалыптастырудағы рөлін зерттеу өзекті болып көрінеді, бұл тиімді алдын алу шараларын әзірлеудің кепілі болып табылады.

Қылмыстық заң нормаларын дәлме-дәл түсіндіру негізінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғушылық жасаған адам (қылмыс субъектісі) ҚК-нің 120, 121-баптары бойынша 14 жасқа толған және ҚК-нің 122, 123, 124, 134, 144, 312-баптары бойынша 16 жасқа толған жеке есі дұрыс адам болып табылатынын анықтауға болады.

Зерттелген істердің материалдары бойынша қылмыскерлердің **орташа жасы** - 37, ең кішісі – 14, ең үлкені – 63 жасты құрады.

Профилактикалық жұмысты ұйымдастыру шеңберіндегі жас топтарының арасында кәмелетке толмаған адамдарды ерекше атап өту керек (криминологиялық зерттеулерге сәйкес, мұндай қылмыстардың 20%-ы кәмелетке толмағандармен жасалады) [67, 9-б.]. Девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдер жеке тұлғаның ерікті саласының әлсіз дамуымен ерекшеленеді және олар үшін «көбінесе күшті анықтайтындар» рөлдік модель болады [68, 46-б.].

Кәмелетке толмағандар тобы ұзақ уақыт бойы бір кәмелетке толмағанға қатысты жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы бірнеше рет (жүйелі түрде) зорлық-зомбылық қылмыстар жасаған жағдайлар жиі кездеседі. Жыныстық иммунитетке қарсы топтық қылмыстарды көбінесе 16-25 жас аралығындағы ер адамдар жасайды [67, 9-б.].

Қауіпті тәуекелдің тағы бір тобы – ақыл-ойының дамуы бойынша артта қалған жасөспірімдер. Ақыл-есі кем жасөспірімдерде тек физикалық жыныстық жетілу ғана емес, сонымен бірге жыныстық рөлді игеру де кешіктірілетіні анықталды, өйткені оларға жыныстық-рөлдік мінез-құлықты түзетуге, жыныстық-жастық сәйкестендіруге, гендерлік ерекшеліктерді саралауға көмектесу жеткіліксіз [69, 136-б.].

Сонымен қатар, әдетте, интернаттық мекемелерде, оның ішінде жабық нейропсихиатриялық мекемелерде тәрбиеленетін балаларда белгілі бір психофизиологиялық жарақаттар болады [70, 28-б.].

Жарақаттар қарым-қатынастың әлеуметтік нормаларын, оның ішінде жыныстық рөлді толық түсіну және игеру қабілетінің жеткіліксіздігімен бірге, кейіннен балалардың осы топтың девиантты мінез-құлқына, соның ішінде жыныстық теріс пайдалану қаупіне әкелуі мүмкін.

Сауалнамаға қатысқан У. отбасындағы жалғыз бала болып өсті. Медициналық-психологиялық-педагогикалық сараптаманың қорытындысы бойынша 3-тен 9-сыныпқа дейін У. «басқа мінез-құлық бұзылыстары бар жеңіл

дәрежелі ақыл-ой кемістігі» диагнозымен мамандандырылған мектепте оқыды, содан кейін техникалық лицейде жұмысшы мамандығын алды. Ажырасқан, 13 жасар ұлы бар. 13-15 жас аралығындағы қыздар мен жасөспірімдерге ұқсайтын әйелдер жыныстық қызығушылықты тудырады.

Жас баланың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмысы үшін өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтейді, Ресейде осындай қылмыс жасағаны үшін соттылығы бар. Екі қылмыс та мас күйінде жасалған. Сот сараптамасының қорытындысы бойынша У. жыныстық артықшылықтың бұзылуынан – химиялық кастрацияны қажет ететін педофилиядан зардап шегеді деп танылды. Сот химиялық кастрацияны қолдану медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындады.

Психологтың интерпретациясы: мүмкін 8-9 жасында У. мамандандырылған мектептің жоғары сынып оқушыларының қатысуымен балалар жыныстық ойындарының куәгері немесе қатысушысы болған. Психикада жазылған бұл естелік У-дың жыныстық қалауының және соның салдарынан қылмыс жасаудың қоздырғышы болуы мүмкін. У-дың мінез-құлқына терең талдау жасау үшін психодиагностикалық процедуралармен бірнеше кездесулер қажет [71].

Жоғарыда келтірілген деректер негізгі қауіпті тәуекел тобына жыныстық жетілу кезеңіндегі адамдар кіретінін көрсетеді, бұл ақпарат массивін өңдеу және белгілі бір жағдайда қылмыскердің жеке басының криминологиялық портретін жасау кезінде маңызды.

Сонымен қатар, жас шекаралары өте кең екендігі туралы дәлелдерге сүйене отырып, профилактикалық жұмыста кәмелетке толмағандардың жыныстық қол

сұғылмаушылығына қарсы қылмыстың ықтимал жасалуының қылмыскердің жасына ғана емес, оның жыныстық конституциясына тәуелділігін ескеру қажет [72].

Гендерлік белгісі бойынша кәмелетке толмағанға (оның ішінде жас балаларға) қатысты ҚК-нің 120-бабының 3-1-бөлігінің 1-тармағында, 3-2-бөлігінің 1-тармағында және 4-бөлігінде көзделген қылмыстардың тікелей орындаушысы болып тек ер адам табылады. Бұл ретте әйелдер де аталған қылмыстың қатысушылары (бірге орындаушылары) бола алады.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстардың басқа түрлерін жасаған кезде ер адам да, әйел адам да қылмыскер бола алады.

Статистикаға сәйкес, әйелдер мұндай қылмыстарды сирек жасайды және көрсеткіштердегі салыстырмалы тұрақтылықты байқауға болады. Мәселен, 2017 жылы әйелдердің қатысуымен жасалған кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар тіркелді 3 (0,47%), 2018 жылы – 6 (0,72%), 2019 жылы – 4 (0,56%), 2020 жылы – 4 (0,49%), 2021 жылы – 5 (0,55%), 2022 жылы – 6 (0,65%). Қарастырылып отырған қылмыс түрлері үшін әйелдерге қатысты одан да аз үкім шығарылады: 2017 жылы – 0, 2018 жылы – 1 (0,31%), 2019 жылы – 3 (0,8%), 2020 жылы – 3 (0,77%), 2021 жылы – 4 (0,96%), 2022 жылы – 3 (0,77%). Бұл жағдайда, негізінен, әйелдер өздерінің

жыныстық серіктестерінің сыбайлас қатысушылары ретінде әрекет етеді.

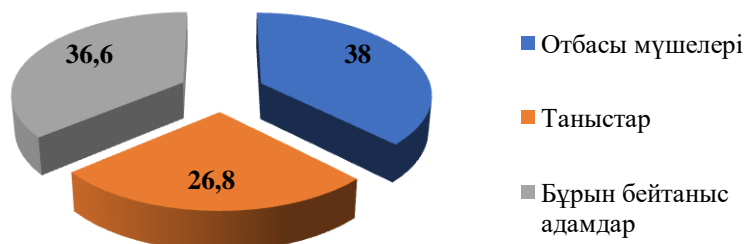
Т. өзінің жасөспірім қызы Ю-ның көзінше, оны азғыра отырып, досы И-мен бірнеше рет жыныстық қатынасқа түсті. Болашақта И-дің ұсынысы бойынша Т онымен бірлесіп бірнеше рет Ю-ға қатысты азғындық әрекеттер жасады. Сондай-ақ, Т. баласының сеніміне ие бола отырып, Ю-ды И-мен жыныстық сипаттағы басқа әрекеттерді жасауға тартты [73].

Занда арнайы субъект – балаларды тәрбиелеу міндеті жүктелген адамға қатысты жоғарыланған қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Бұл ретте арнайы субъектімен жасалатын кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың құрамында нақты адамдарды анықтау мен тізімдеу кезінде олқылықтардың бар екендігіне назар аударылады. Мысалы, егер ҚК-нің 122-бабының 2-бөлігінде, 124-бабының 2-бөлігінде және 144-бабының 2-бөлігінің 1-тармағында ата-анасы, өгей әкесі, өгей шешесі, педагогы не кәмелетке толмағанды тәрбиелеу жөніндегі міндеттер Қазақстан Республикасының заңымен жүктелген өзге адам болса, онда ҚК-нің 134-баптың 3-бөлігінің 2-тармағында және 312-бабының 3-бөлігінің 1-тармағында өгей әкесі мен өгей шешесі туралы мүлдем аталмаған, ал ҚК-нің 120-баптың 3-2-бөлігінің 3-тармағында және 121-бабының 3-2-бөлігінің 3-тармағында өгей шешесі жоқ.

Зерттеу нәтижелері бойынша баланың сенімі болуы мүмкін адамдар – отбасы мүшелері мен таныстары (74,6%), олардың ішінде 28,2%-ы

кәмелетке толмағандардың ата-аналарымен (өгей әкелерімен) бірге тұрып жатқан тұлғалар және тек 26,8%-ы бұрын таныс емес адамдар тарапынан ең көп қол сұғушылық жасалғанын ескере отырып, аталған нормаларды тиісті субъектілермен толықтыру қажет (5-сурет).

5-сурет. Қылмыскердің жәбірленушімен танысу дәрежесі

Мұндай жағдайда жәбірленушінің (баланың) мінез-құлқы көбінесе бейтарап болады. Бұл қылмыс санаты отбасылық қақтығыс жағдайымен сипатталмайды, негізінен қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынас жақсы немесе бейтарап болады.

Бұл құбылыстың таралуына жақын туыстарының баланың қауіпсіздігіне немқұрайлы қарауы да ықпал етеді (баланы мас қылмыскермен жалғыз қалдыру, баланың шағымдарына, оның мінез-құлқындағы өзгерістерге жеткілікті назар аудармау), бұл қылмыстық әрекеттің жалғасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, мұндай құбылыстың таралу факторлары ретінде отбасының өмір сүру және әлеуметтік-экономикалық жағдайлары танылады. Сонай-ақ, жақын туыстарының кінәліні қорғау мақсатында балаға әсері байқалады.

А. мас күйінде Н. үйде болмаған кезде өзімен бірге тұратын Н-нің қызы жас бала К-ға қатысты азғындық әрекеттер жасады. Жәбірленуші К. А-ны алкогольдік ішімдіктерді тұтыну кезінде жақсы деп сипаттады, байсалды түрде, ол еркелеп жатқанда, А. ұрысып, оны бұрышқа қояды. Қылмыстық іс материалдарынан отбасы уақытша тұрғын бір бөлмелі үйде тұрды, А. және Н. еденге төселген матрацта ұйықтайтын, К. негізінен аяқтарының астында ұйықтайтын, қасында жаңа туған ұлы арбада ұйықтайтын. К-ні 1 жасында биологиялық әкесімен ажырасқаннан кейін анасы әжесіне жіберді. 5 жасынан бастап К. анасымен бірге тұрған, ешқандай балалар мекемелеріне жіберілмеген, үйде үнемі болатын. Н. өзінің жасөспірім қызы К-ның бірге тұратын А-мен жақын жыныстық қарым-қатынасын ешқашан көрген емес деп санады, өйткені шешесінің пікірінше, олар жыныстық қатынасқа жасөспірім қызы К. ұйықтап жатқанда түскен. Сонымен қатар, істегі айғақтар үйдегі ересектер эротикалық және порнографиялық сипаттағы фильмдерді көргенін білдіреді. Н-ның айғақтарына сәйкес, ол К-ге сенбейді, соттан А-ны бас бостандығынан айырмауды сұрады, себебі ол отбасының жалғыз асыраушысы еді [74].

Бұл факторлар кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы жасалған қылмыстардың ауқымын кеңейте отырып, қылмыстық іс-әрекеттің одан әрі жалғасуына ықпал етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, көрсетілген құқыққа қайшы әрекеттердің алдын алуды қылмыстық-құқықтық қамтамасыз ету мақсатында кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғатын қылмыстардың құрамына «бірге тұрған немесе бірге тұратын адамның, жақын туысының» ауырлатушы белгісін енгізу орынды болып көрінеді.

Қазіргі ғылыми-техникалық прогресс жағдайында кәмелетке толмаған адамдарды жезөкшелікпен айналысуға (ҚК-нің 134-бабы), эротикалық мазмұндағы өнімдерді дайындауға (ҚК-нің 144-бабы), порнографиялық сипаттағы ойын-сауық іс-шараларына қатысу үшін (ҚК-нің 312-бабы) тартудың субъектілері ретінде адам саудасы (жыныстық пайдалану) саласында қылмыстық қызметті жүзеге асыратын жеңгетайлар мен тұлғалар ғана бола алмайды.

И., оған материалдық тәуелділігін қолдана отырып жәбірленушінің анасының қатысуымен, жас бала Ю-ды бірнеше рет азғындаған. Осымен тоқтамай, қуыршақ сатып алу деген сылтаумен, Ю-мен бірге көлігімен қаңырап қалған жерге барып, Ю-ды зорлады және сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекет жасады. Бұл ретте бүкіл әрекетін ұялы телефон камерасына түсірді. Содан кейін түсірілген фотосуреттер мен бейнежазбаларды балалардың қатысуымен порнографиялық материалдары бар «Magic Kindom» сайтында «New Zoe pic set 2015» каталогында орналастырды [73].

Отбасы мүшелері мен таныстары тарапынан кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғушылықтардың болуы

баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың (білім беру, қорғаншылық және қамқоршылық, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, ішкі істер органдары, сондай-ақ олардың уәкілетті қызметтері) жұмысындағы олқылықтарды куәландыруы мүмкін. Оның негізгі себептері жоғары білікті кадрлардың жетіспеушілігі (инспектор-психолог, педагог, КТІЖИ инспекторы) және қаржыландырудың жеткіліксіздігі болып табылады [68, 55-56-бб.].

Медициналық қызметкерлердің құқық қорғау органдарына медициналық көмек көрсету кезінде кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық, оның ішінде жыныстық қатынас және өзге де жыныстық сипаттағы іс-әрекеттер белгілерін анықтау фактісі туралы дереу хабарлау міндеті заңнамалық бекітудің болмауы ықпал етуі мүмкін. 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 273-бабының 4-бөлігінің 5-тармағына сәйкес мәліметтерді ұсынуға «Қазақстан Республикасы азаматының денсаулығына зиян құқыққа қарсы іс-әрекеттер салдарынан келтірілді деп ұйғаруға негіздер болған кезде» жол беріледі [75], бұл медицина қызметкерінің бұл туралы хабарлау немесе хабарламау құқығын білдіреді.

Іс жүзінде кәметке толмаған адамды зорлаған жағдайда жеке медициналық мекемелердің гинекологтары туыстарының куәлік етулеріне сеніп, тексеруге немқұрайлы қарады [74]. Тиісінше,

мұндай фактілер құқық қорғау органдарының қарауынан тыс қалады.

Мұнда бұрын қолданыста болған «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV (күші жойылды – ҚР 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексімен) ҚР Кодексі 182-баптың 6-тармағының 5-1)-тармақшасында медицина және фармацевтика қызметкерлеріне «құқық қорғау органдарына денсаулық сақтау ұйымдарында қылмыстық не әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бар әрекеттерді (әрекетсіздікті) кәмелетке толмағандардың жасау немесе оларға қатысты жасалу фактілері туралы, сондай-ақ денсаулық сақтау ұйымдарынан тыс жерде кәсіптік қызметіне байланысты өздеріне белгілі болған фактілер туралы дереу хабарлау ...» міндетінің бекітілгендігін айта кету керек [76].

Бұл міндет 2019 жылғы 1 сәуірдегі № 240-VI ҚРЗ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметімен байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңымен енгізілген [77].

Баланың құқықтарын қорғау қажеттілігі әлі де өзекті екенін ескере отырып, заң шығарушының осы міндетті жүктеуден бас тартуы негізсіз болып көрінеді.

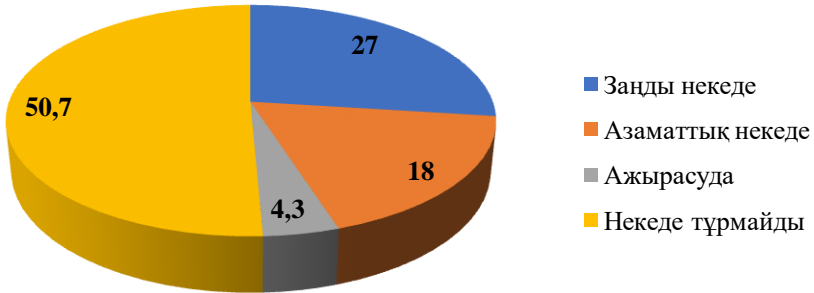
Қарастырылып отырған қылмыс түрлерінің алдын алуды құқықтық қамтамасыз ету контекстінде тағы бір олқылық ретінде кәмелетке толмағанның жыныстық тиіспеушілігіне қарсы алдын ала белгілі дайындалып жатқан немесе аса ауыр қылмыс жасалғаны туралы хабарламағаны үшін қылмыстық жауаптылықтың болмауын атап өтуге болады, алайда мұндай ауыр қылмыс үшін отандық қылмыстық заңнамамызда қылмыстық жауаптылық көзделген (ҚК-нің 434-бабы). Бұл ретте, кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың ішінде аса ауыр қылмыстар 48%-ды (21-ден 10-ы) құрайды.

Қылмыскердің жеке басын қалыптастыруға ықпал ететін маңызды факторлардың бірі – оның **отбасылық жағдайы**. Қылмыс жасалған кезде қылмыскерлердің 27%-ы заңды некеде, 18%-ы азаматтық некеде, 4,3%-ы ажырасқан, 50,7%-ы ешқашан некеде болмаған және кездейсоқ жыныстық серіктестері болған (6-сурет). Осылайша, кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар жасау ықтималдығы ешқашан некеде тұрмаған және тұрақты жыныстық серіктесі жоқ адамдарда айтарлықтай жоғары (жыныстық мінез-құлықтың айқын бұзылуының факторы болуы мүмкін).

Білім деңгейі бойынша қылмыскерлердің көпшілігі немесе 44,3%-ы негізгі орта білімді, 37,9%-ы толық емес орта білімді, 14,3%-ы арнайы орта білімі (техникум, колледж), 4,3%-ы жоғары

білімді (7-сурет), бұл заң әдебиеттерінде жарияланған деректерді растайды [78, 125-б.; 152-б.].

6-сурет. Қылмыс жасаған кезде кінәлілердің отбасылық жағдайы

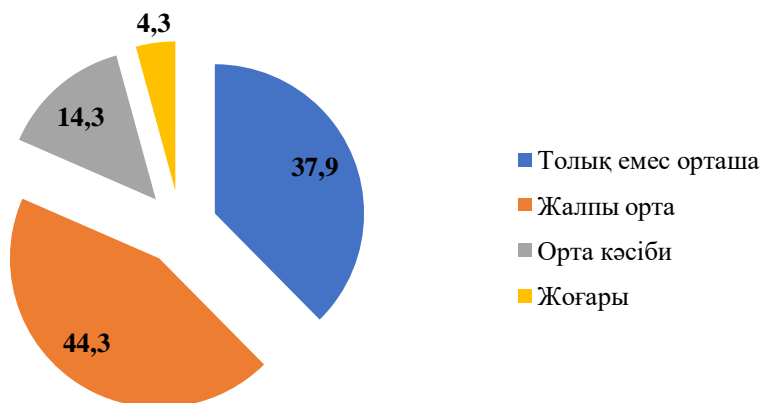

Білімінің төмен деңгейі талданып отырған тұлғалардың қаншалықты жұмыспен қамтылуын көрсетсе керек. Біздің зерттеуіміз бойынша кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған адамдар контингентінің құрылымында жұмыспен қамту бойынша не жұмыссыз (жұмыс істемейтін және оқымайтын), не біліктілігі жоқ немесе біліктілігі төмен еңбекпен айналысатындар көш бастап тұр (8-сурет).

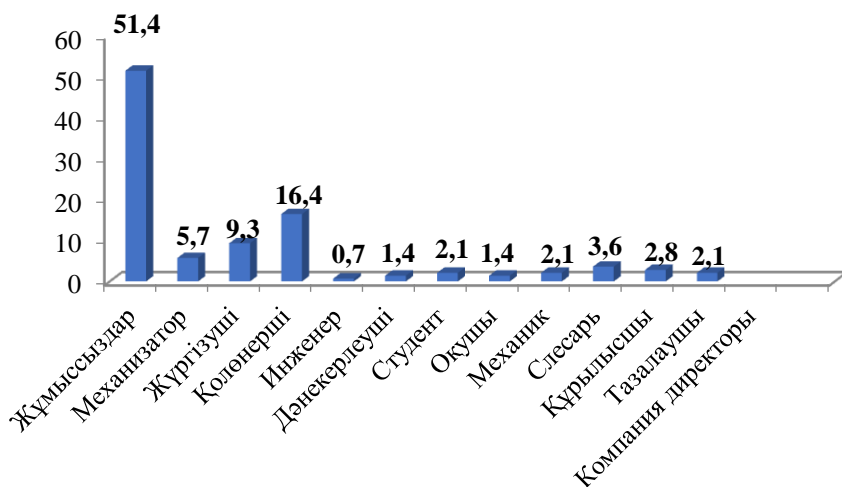
Жұмыс істейтін адамдар арасындағы ескерту қызметі аясында, біздің ойымызша, жөндеу-құрылыс секторында жұмыс істеген және жұмыс орнында қылмыс жасаған біліктілігі төмен жұмыс түрлерімен айналысатын топтарға назар аудару

керек. Оларға көбінесе шетелдік азаматтар жатады (зерттелген істер бойынша 8,1%).

7-сурет. Қылмыскердің білім деңгейі

8-сурет. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған кезде қылмыскердің жұмыспен қамтылуы

Шетелдік азамат Ф. пәтерлерде жөндеу-құрылыс жұмыстарымен айналысқан. 2019 жылдың қыркүйегінен бастап пәтерлердің бірінде иесімен келісім бойынша жұмыс істеді және тұрды. Ауланы жөндеу кезінде ол көрші үйде ата-анасымен бірге тұратын, «орташа дәрежелі ақыл-ой кемістігі. Олигофрения жеңіл дебильділік дәрежесі» диагнозымен психиатрдың есебінде тұрған кәмелетке толмаған А-мен кездесті. Кездесулерде Ф. А-мен әңгімелесіп, одан және оның анасынан жәбірленушінің кәмелетке толмаған жасы туралы білді. 2019 жылдың қараша айында сағат 18.00 шамасында Ф-мен А-ның баспалдақ алаңында ағаларымен жасырынып ойнап жатқанын көрген және жөндеу жұмыстарын көрсету сылтауымен оны пәтерге кіргізіп, оның артындағы есікті жауып, ас үй бөлмесіне апарып оны зорлаган [74].

Жалпы қылмыстардың, атап айтқанда кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың алдын алудың орта және жеке деңгейінде көші-қон полициясы мен шетелдік азаматтардың Қазақстан аумағында болуын есепке алу және бақылау жөніндегі жергілікті полиция қызметінің өзара іс-қимылын күшейту қажет болуы мүмкін.

Қылмыскерлердің заңға қайшы тәжірибесі. ҚАЖК деректері бойынша 2022 жылғы 1 мамырына 2 114 адам кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстары үшін жазасын өтеп жатыр, оның ішінде алғаш рет – 1 585 (75%) сотталды, бұрын бір рет – 309 (14,6%), үшінші рет – 87 (4,1%), төртінші рет – 76 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылды. (3,6%), бесінші рет – 27 (1,3%), алтыншы рет – 21 (1%), жетінші рет – 8

(0,4%) және 1 сотталушы тиісінше сегізінші рет бас бостандығынан айыру орындарында болған. Бұрын сотты болған сотталғандардың 47-сі (2,2%) кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылған, 31 адамда (1,5%) қылмыстың осы түрі үшін қайталану орын алған [79, 15-16-бб.].

Қылмыстық және жеке істердің зерттелген материалдары бойынша қылмыскерлердің 45,5%-ы қылмыстық тәжірибесі бар, оның 73,3%-ы бас бостандығынан айыру жазасын өтеген. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар үшін бұрынғы соттылығы 4,3%-да белгіленген. Олар үшін ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру қаупі тағы да осындай қылмыстар жасауға деген ұмтылыстын баса алмайды деген ой туындайды.

Мұндағы ескеретін жағдай ретінде ПМ-нің қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің пікірлері бойынша, егер бұрын түрме халқының осы қылмыс түрлерін жасаған адамдарға теріс қараған болса, қазір бейтарап көзқарас үрдісі байқалатындығын атауға болады. Сонымен қатар, оларға діни экстремизм мен терроризм үшін жазасын өтеп жатқан адамдар қолдау көрсетіп, өз топтарына тартатындығы атап өтілді.

Қылмыстық және жеке істерді зерттеу діни практиктер арасында олардың оң моральдық қасиеттері туралы стереотипке қарсы

қылмыстардың түрлерін жасауға болатындығын көрсетті.

Діни тәжірибеші, өзін-өзі жұмыспен қамтыған Н. 2005 жылдан бастап У-мен азаматтық некеде бірге тұрып, 2011 жылы заңды некеге тіркелді. Олар бірге үш жас бала және У-дың бірінші некесінен екі қыз бала (2002 және 2004 ж.т.) тәрбиеледі. Н. У-дың балаларын заңда белгіленген тәртіппен асырап алды.

Шамамен 2012 жылдың күзінде, Н. өзінің тұрғылықты жерінде, жұбайының жұмыста болуын және өгей қызының дәрменсіз күйін пайдаланып, 2002 ж.т. А-ны зорлады. Осыдан кейін Н. 2013-2014 жылдары А-мен оның еркіне қарсы дәрменсіз күйін қолданып 3-4 рет жыныстық қатынасқа түскен.

2017 жылғы 31 желтоқсанда жұбайы балаларымен бірге жаңа жылды тойлауға туыстарына кеткен, Н. және оның өгей қызы А. үйде қалған. Сол күні, сағат 22:00 шамасында Н. А-мен жыныстық қатынасқа түсіп, зорлық-зомбылық көрсетіп, оның қарсылық көрсетуге деген ерік-жігерін басады. Нәтижесінде А. жүкті болды. Жәбірленушінің анасы У. А-ның жүктілігі туралы оған зорлау жасалғаннан кейін 6 айдан соң қызының ішіне назар аудара отырып, білді. Жүктіліктің жетінші айында А-ның денсаулық жағдайы нашарлап, нәтижесінде түсік тасталды.

Н-ның айғақтарына сәйкес, өгей қызына қатысты бұл мінез-құлықтың себебін түсіндіре алмады және өгей қызының босанғанын қалаймын деп көрсетті [73].

Қылмыстық істердің бірқатар материалдарында респонденттерді бірнеше рет әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы ақпарат бар (әдетте ұсақ ұрлық, қоғамдық тәртіпті бұзғаны, қоғамдық орындарда мас күйінде болғаны, отбасылық жанжал, мас күйінде көлік жүргізгені үшін). Бұл жағдайлар заңсыз мінез-құлық пен қоғамға қарсы

көзқарастар әр кезден бастап қауіпті және аса қатыгездікке ұласқанын көрсетеді, бұл өте ауыр қылмыстар жасауға әкелді.

Сонымен қатар, әлеуметтік жат мінез-құлықтың бұл түрі отбасында ұзақ уақыт зорлық-зомбылық жасайтын қылмыскерлерге тән.

Сотталғандармен сұхбат нәтижелері бойынша олардың әйелдерге деген агрессивті көзқарасы атап өтілді. Сұрақтарға жауап бергенде де, олар әйелге қарағанда ер психологпен сөйлесуге дайын. Сондай-ақ, сұхбаттасушылардың көпшілігінде мінездің демонстрациялық түрі, жүгенсіздік сезімі, өзін-өзі сынаудың және айналасындағыларға құрметтік болмауы, өзін-өзі қызықтау, адамдарды өз қалаулары мен құмарлықтары үшін манипуляциялауға деген ұмтылыстары байқалды.

Көбінесе мінез-құлықтың бұл түрі қылмыскердің педагогикалық немқұрайлылығымен – балалық шақтағы тәрбиедегі олқылықтарға байланысты.

Сауалнамаға қатысқан W көп балалы отбасында жалғыз ұл болып өсті (7-балалы отбасындағы 3-ші бала), шектеулері жоқ отбасының «кумирі» болды – оған ешқашан ұрыспаған, барлық тілектері орындалған, бәрі рұқсат етілген. Үйленген, 7 баланың көп балалы әкесі, 6 қыз және ең кішісі ұл. Жүгенсіздік пен жазасыздық сезімдері әйелі мен балаларына да өткен. W кәмелетке толмаған 3 қызына қатысты сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері үшін өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталды [71].

Ғылыми әдебиеттерде кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қарсы қылмыс жасаған қылмыскерлердің көпшілігінде жаман әдеттердің

болуы байқалады, олар отбасылық қатынастардың деформациясымен, көбінесе алкогольизммен байланысты бос уақыт психологиясымен сипатталады [80, 140-б.].

Біздің зерттеуіміздің нәтижелері кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың едәуір бөлігі алкогольдік масаң күйде (59,6%), есірткілік масаң күйде (2%) жасалғанын көрсетті.

Аддиктивті мінез-құлыққа бейім тұлғалардың (алкогольге және/немесе есірткіге химиялық және эмоционалды тәуелді адамдар) үнемі зерігу сезімінде көрінетін ләззат тапшылығы синдромынан зардап шегетіні анықталды [81, 6, 13-б.].

«Сіздің ойыңызша, жәбірленушіге қандай фактор (себептер, жағдайлар) жыныстық тартымдылықты тудырды (бұл фактордың болмауы Сізді қылмыс жасауға жол бермейді немесе тоқтатады)?» деген сұраққа сұралған Q өз жауабын келесідей берді: «бәріне жүгенсіздік, бос уақыт, көп ақша болды, неге жұмсау керектігін білмедім» [71].

2022 жылғы 1 мамырға кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстары үшін жазасын өтеп жатқан адамдардың 197-сі (9,3%) психиатр-дәрігердің есебінде тұрды, оның ішінде 42-сіне химиялық кастрация тағайындалды: 30-ы химиялық кастрация үшін антиандрогенді препарат алды, 7-і препаратты күтті, 3-і дәрігерлік-консультациялық комиссияның шешімімен медициналық босатылды, 1-іне қатысты

арнайы психиатриялық комиссияның шешімімен кейінге қалдырылды [79, 20-21-бб.].

Зерттелген істер бойынша сотталғандардың 83%-ы амбулаториялық сот психологиялық-психиатриялық сараптамаларға сәйкес қылмыс жасалған кезде қандай да бір созылмалы психикалық аурулардан зардап шекпеген және «психикалық сау» деп танылған.

Психикалық ауытқуы бар адамдарға көбінесе «алкогольді, опиоидтарды ұзақ уақыт қолданудан туындаған психикалық және мінез-құлық бұзылыстары, тәуелділік синдромы» диагнозы қойылды және олар мәжбүрлі емдеуді қажет етті (90%).

Үш сотталушыда «Педофилия балаларға жыныстық артықшылық» психикалық бұзылыс анықталды және оларға сот «бас бостандығынан айыру орындарының психиатрында химиялық кастрация түріндегі мәжбүрлеп емдеуді» тағайындады.

Сауалнамаға қатысқан сарапшылардың пікірінше, химиялық кастрацияны қолдану орынды емес, өйткені ол балаларға жыныстық тартымдылыққа қатысты мәселені түбегейлі шешпейді. Осындай пікірді сұхбат барысында қарастырылып отырған қылмыс түрлері үшін жазасын өтеп жатқан адамдар да айтты.

Жалпы, зерттеу нәтижелерін және ілеспе деректер массивін талдауды ескере отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады.

1. Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыс жасайтын ең типтік адам – бұл ең үлкен жыныстық белсенділік (31-40 жас) жасындағы ер адам, бірақ көбінесе жыныстық серіктесімен тұрақты жыныстық қатынасқа түспейтін, негізгі орта білімі бар, белгілі бір қызмет түрі жоқ, оның бос уақыты алкогольді тұтыну болып табылатын, моральдық құндылықтары төмен адамдар екені анықталды.

2. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қарсы қылмыстар жасауға ықпал ететін факторларға мыналар жатады:

- түнде үйде анасының болмауы (ауруханада, дүкенде және т.б. түнгі ауысымдар);

- ата-анасының баланы басқа адамдарға ұзақ уақытқа, оның ішінде қылмыскерге қалдыруы;

- қорқыту, бопсалау, дәрекі дене күшін қолдану және қолда бар құралдар мен қылмыс жасау құралдарын пайдалану;

- жәбірленушідегі ұят пен кінә сезімін шабыттандыру;

- соның салдарынан жәбірленушінің жеңіл-желпі мінез-құлқына, кәмелетке толмағандардың спирттік ішімдіктер ішуіне әкеп соқтырған, ересектер тарапынан бақылаудың болмауы;

- ересектер мен балалардың бос уақытын ұйымдастырудың жеткіліксіздігі (кейде болмауы);

- бұрмаланған моральдық идеялар, оның ішінде отбасындағы, қоғамдағы әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге байланысты;

- қылмыскерлерді заңды өкілдермен қорғау;
- отбасында эмоционалды байланыстың болмауы және микроортаның немқұрайлылығы;

- халықтың құқықтық және жыныстық сауаттылығының жеткіліксіздігі, балалардың қауіпсіздігін, оның ішінде жыныстық қол сұғушылықтан қамтамасыз ету бойынша білімінің әлсіздігі (дағдылардың болмауы).

3. Зерттеу нәтижелері бойынша кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыс жасаған қылмыскердің жеке басының психологиялық (биологиялық) сипаттамаларын анықтау қиынға соқты. Сонымен бірге келесі тұжырымдарды қалыптастыруға болады:

- кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қарсы қылмыс жасауға бейім деп анықтауға болатын белгілі бір психологиялық тұлға түрі жоқ, сонымен қатар психотиптердің ешқайсысы қылмысқа бара алмайды деп айтуға болмайды;

- кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыс жасаған барлық адамдар физикалық, психологиялық немесе жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны бола бермейді. Сондықтан жыныстық жарақаттың болуы адамды қылмысқа итермелейтін фактор емес;

- қылмыскердің осы түрінің жеке басын қалыптастыру үшін тек әлеуметтік ортаның (микроортаның) әсері жеткіліксіз. Психосексуалдық дамудың бұзылуына генетикалық, биологиялық,

элеуметтік және психологиялық факторлардың жиынтығы ықпал етуі мүмкін.

4. Зерттеу шеңберінде сотталғандарды қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша жіктеуге әрекет жасалды, бірақ алынған нәтиже қылмыскерлердің кез келген санатының қоғамдық қауіптілігі жоғары екенін көрсетеді. Сонымен қатар, алдын алу шараларын жүзеге асыру кезінде ерекше назар аударуды талап ететін кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы жасалған қылмыстардың түрлері бойынша адамдардың мынадай аса қауіпті топтарын бөліп көрсету қажет:

- жас балаларға қатысты қылмыс жасайтын адамдар (54,5%). Сонымен қатар, бұл қылмыстар ұзақ уақыт бойы жасалуы мүмкін (3 айдан 7 жылға дейін);

- туыстық қатынастағы адамдарға қатысты қылмыс жасайтын адамдар (инцестуоздық қылмыстар) (38%). Бұл адамдардың қоғамдық қауіптілігі – олар ұзақ уақыт бойы өз балаларын, туыстарын жасырын түрде жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыратады, бұл отбасы институтын баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ету орны ретінде теңестіреді және жәбірленушінің психикалық, физикалық және жыныстық денсаулығына орны толмас зиян келтіреді;

- ақыл-ой кемістігі бар жәбірленушілерге қатысты қылмыс жасайтын адамдар (9%);

- импульсивті қылмыстар жасайтын адамдар (кенеттен пайда болған ниеттің әсерінен). Әдетте,

кенеттен пайда болған ниетпен қылмыс жасаудың негізгі шарты – баланың адам аз жерде пайда болуы, бейтаныс адамға көмек сұрап жүгіну, пәтерде біреудің болуы. Кенеттен ниеттің катализаторларының бірі – жыныстық қозуды тудыратын алкоголь, бұл жағдайда қылмыстық зорлық-зомбылық объектісі маңызды болмайды, өйткені жыныстық қажеттілікті қанағаттандыру бірінші орынға шығады.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстардың алдын алу шаралары

Қазіргі уақытта отандық құқық қолдану практикасы негізінен жасалған қылмыстарға, оның ішінде кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстарға қарсы тұруға бағытталған. Сонымен қатар жоғарыда айтылғандай, бұл айтарлықтай нәтиже бермейді. Демек, жалпы қылмыстардың және кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қарсы қылмыстардың алдын алу, атап айтқанда, жазалау шараларын қолданудан гөрі қолайлы деп болжауға болады.

Ақпараттық-ағарту қызметі:

1. Мамандарды (құқықтанушыларды, психологтарды, педагогтерді, оның ішінде прокуратура және ішкі істер органдарының қызметкерлерін) тарта отырып, кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша халықтың

сауаттылығы мен хабардар болуын мемлекеттік деңгейде қамтамасыз ету. Ол үшін:

- білім беру ұйымдары қызметкерлерінің біліктілігін арттыру жүйесіне кәмелетке толмағанға қатысты зорлық-зомбылық белгілерін анықтау және анықталған кездегі іс-әрекеттер, сондай-ақ балалар қауіпсіздігін қамтамасыз ету, зорлық-зомбылықсыз педагогика бойынша ата-аналармен жұмыс бойынша тұрақты негізде міндетті курсты енгізу;

- жалпы білім беру мекемелерінің практикасына қалыптасқан өзара қарым-қатынас жүйесін өзгертуге қабілетті оқушылар мен ересектердің бірлескен қызметін ұйымдастыруға бағытталған жаңа педагогикалық технологияларды, психологиялық тренингтерді енгізу;

- қоғамдық пікірге әсер ету мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарында жүйелі түрде тәрбие әдістері туралы жариялау және балаларға қатысты зорлық-зомбылық мәселесі бойынша жергілікті тұрғындармен кездесулер өткізу;

- кәмелетке толмағандарға қатысты құқыққа қайшы әрекеттер анықталған жағдайда қоғамдық орындарда балалар қауіпсіздігі және іс-қимыл алгоритмі бойынша жадынамалар орналастыру;

- балаларда құқықтық сауаттылықты қалыптастыру, әлеуметтік-психологиялық құзыреттілікті кеңейту;

- кәмелетке толмағандарды өзін-өзі қорғауға, сондай-ақ әлеуметтік қарым-қатынасқа түсу бойынша қауіпсіз мінез-құлыққа үйрету.

Ұйымдастыру-басқару қызметі:

1. Өмірлік қиын жағдайға тап болған, оның ішінде отбасылық зорлық-зомбылықтан зардап шегетін балаларға көмек көрсету үшін стейкхолдерлердің (денсаулық сақтау, білім беру мекемелері, ішкі істер, прокуратура және халықты әлеуметтік қорғау органдары) өзара іс-қимыл жүйесін тұрақты жетілдіру.

Денсаулық сақтаудың бастапқы буыны мекемелері қызметкерлеріне (педиатрлар, терапевттер, хирургтар, акушер-гинекологтар, отбасылық дәрігерлер, психиатрлар, жедел медициналық жәрдем персоналы, әлеуметтік қызметкерлер және басқа да мамандар) біліктілік талаптары ретінде балаларға қатыгездік белгілерін тану, балалардың психикалық және физикалық дамуын бағалау үшін қажетті арнайы білім мен дағдыларға ие болуы.

Шағымдар болмаған кезде де зорлық-зомбылық белгілерін анықтау үшін психологтардың қатысуымен баланың денсаулығын тексеруді қамтитын мектеп оқушыларына жыл сайынғы медициналық тексеруді енгізу. Баланы қарау кезінде медицина қызметкерлерін бағдарлау (ата-аналары жүгінген кезде, профилактикалық тексеру және т.б.) психикалық және физикалық зорлық-зомбылық белгілерін анықтауға назар аудару.

2. Балаларға қатысты олардың агрессивті мінез-құлқының ерте алдын алу үшін педагогтарға психологиялық және басқа қолдау көрсету.

3. Республикалық және жергілікті бюджеттерде балалар қауіпсіздігін оқытуды ұйымдастыру жөніндегі бағдарламаларды қаржыландыруды көздеу. Қазіргі уақытта қаражаттың болмауына байланысты бұл жұмыс тұрақты жүргізілмейді және негізінен әлеуметтік желілерде білім берумен шектеледі, көбінесе мұндай оқыту ата-аналардың қаражаты есебінен ғана жүргізіледі.

4. Мектеп бағдарламасына балалар қауіпсіздігі бойынша білім берудің міндетті пәнін енгізу.

5. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламаларында кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық белгілерін және девиантты мінез-құлықты анықтау әдістеріне оқытуды қамтамасыз ету.

6. Ата-аналар жиналысы аясында зорлық-зомбылықсыз педагогика әдістері бойынша ата-аналармен сабақ өткізу.

Құқықтық қамтамасыз ету шаралары:

1. ҚР «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексінде 273-бабын медицина қызметкерлерінің құқық қорғау органдарына оларға медициналық көмек көрсету кезінде кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық, оның ішінде жыныстық қатынас және өзге де жыныстық сипаттағы іс-әрекеттер белгілерін анықтау фактісі туралы дереу хабарлау міндетімен толықтырылсын.

2. ҚК-ке мынадай өзгерістер мен толықтырулар енгізілсін:

1) 120-баптың 3-2-бөлігінің 3-тармағындағы, 121-баптың 3-2-бөлігінің 3-тармағындағы «өгей әкесі,» деген сөзден кейін «өгей шешесі, бірге тұратын немесе бірге тұратын адам, жақын туысы,» деп толықтырылсын;

2) 122-баптың 2-бөлігіндегі «өгей шешесі,» деген сөзден кейін «бірге тұратын немесе бірге тұрған адаммен, жақын туысымен» деп толықтырылсын;

3) 124-баптың 2-бөлігіндегі «өгей шешесі,» деген сөзден кейін «бірге тұратын немесе бірге тұрған адаммен, жақын туысымен» деп толықтырылсын;

4) 134-баптың 2-бөлігінің 2-тармағындағы «ата-анасымен,» деген сөзден кейін «өгей әкесімен, өгей шешесімен, бірге тұратын немесе бірге тұратын адаммен, жақын туысымен» деп толықтырылсын;

5) 144-баптың 2-бөлігінің 1-тармағындағы «өгей шешесі» деген сөзден кейін «бірге тұратын немесе бірге тұратын адаммен, жақын туысымен» деген сөздермен толықтырылсын;

6) 312-баптың 3-бөлігінің 1-тармағындағы «ата-анасымен,» деген сөзден кейін «өгей әкесімен, өгей шешесімен, бірге тұратын немесе бірге тұратын адаммен, жақын туысымен» деп толықтырылсын;

7) 434-бапта «ауыр» деген сөзден кейін «немесе аса ауыр» деген сөздермен толықтырылсын.

3 Жануарлар және өсімдіктер әлемінің объектілеріне қол сұғатын қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы

Бұл бөлім браконьердің жеке тұлғасын, яғни балық ресурстарын, басқа да су жануарларын немесе өсімдіктерін заңсыз аулау (ҚК-нің 335-бабы), заңсыз аңшылық (ҚК-нің 337-бабы), өсімдіктердің немесе жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынған түрлерімен, олардың бөліктерімен немесе дериваттарымен заңсыз айналысу (ҚК-нің 339-бабы) және ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу, жою немесе зақымдау (ҚК-нің 340-бабы) сияқты экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған қылмыскерді зерттеуге арналған.

Кеңінен жариялауды талап ететін негізгі мәселелер: браконьерге тән ерекшеліктерді анықтау, оларды ынталандырылу, қылмыскердің осы түрінің орташа бейнесін (портретін) құру, браконьерлерді жіктеу және олардың типологиясы.

Бұл мәселені зерделеу қажеттілігі, ең алдымен, Қазақстан азаматтарының табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға негізделген конституциялық міндеттеріне байланысты [82].

Осы конституциялық міндет табиғатты қорғаудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылады және азаматтардың елдің табиғи байлықтарына ұқыпты қарауын қалыптастыру мақсатын көздейді.

Өкінішке орай, бұл міндетті барлық азаматтар бірдей сақтамайды, ал кейбір жағдайларда олар заңды

нигилистер ретінде әрекет етіп, оған қоса бірқатар жағдайларда экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарға әкеп соғатын табиғи объектілерге қасақана зиян келтіреді.

Браконьерлік жаһандық және ұлттық деңгейде де қауіп төндіреді.

Жаһандық деңгейде браконьерлік сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген жануарлардың заңсыз айналымына ықпал етеді. Заңсыз аулауға және шетелге әкетуге Қызыл кітапқа енгізілген және CITES (Құрып кету қаупі төнген жабайы фауна мен флора түрлерімен халықаралық сауда туралы конвенция) тізіміне енетін құстар жатады.

БҰҰ мәліметтері бойынша қара нарықтың осы сегментіндегі жыл сайынғы әлемдік айналым 20 млрд. АҚШ долларын құрайды.

Сарапшылар аңшылық сұңқарлардың қара нарығының көлемі жылына 300 млн. долларға бағаланатынын атап өтті. Сонымен қатар, лашын, сұңқар немесе қырғилардың бағасы бір басына 200 мың долларға жетеді екен.

Ұлттық деңгейде браконьерлік аса қауіпті санатқа өте бастады, себебі бұл мәселе ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына арналған соңғы Жолдауларында аталып өткені белгілі.

Мәселен, «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Жолдауында ол «Соңғы уақытта болған қайғылы оқиғалар ұйымдасқан қылмыстың тағы бір

түрі – браконьерлік проблемасының бетпердесін ашты. Бүгінде браконьерлер сақадай сай жабдыкталып, қаруланған және өздерінің жазалана қоймайтынына сенімді. Биылдың өзінде жануарлар әлемін қорғап жүрген екі инспектор браконьерлердің қолынан қаза тапты. Жақында Шығыс Қазақстан облысындағы Марқакөл көлінде браконьерлердің қылмыстық тобы ұсталды. Бұл тек бір ғана мысал, алайда браконьерліктің тамыры тереңге жайылған, соның ішінде бұл құқық қорғау органдарының салғырттығынан болып отыр. Браконьерлер ұлттық байлығымыз – табиғатымызға аяусыздықпен орны толмас зиян келтіруде. Үкіметке екі ай ішінде тиісті заңнаманы қатайту үшін шұғыл шаралар қабылдауды тапсырамын» [83].

«Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Жолдауында мемлекет пен қоғам алдындағы басымдықтардың бірі болып «VII. Экология және биологиялық әркелкілікті қорғау» ерекшелендірілді, онда «Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық даму – еліміз үшін алдыңғы кезекте тұрған мәселе. ... Бірқатар қордаланған проблемаларды шешуге жол ашатын жаңа Экологиялық кодекстің жобасы әзірленді ... Үкіметке экологиялық ахуалды жақсарту жөніндегі шараларды нақты жүзеге асыруға кірісуді тапсырамын. Биологиялық әркелкілікті сақтау және тиімді пайдалану жөніндегі ұзақ мерзімді жоспарларды бекіткен жөн» [84].

«Қазақстанның ұлттық саябақтары мен басқа да табиғи байлықтарын заңдық және нормативтік тұрғыдан қорғап, бұл салада құқық бұзған азаматтарды қылмыстық және әкімшілік жауапқа тарту тәртібін қатайту керек» деп ерекше атап өтілді [84].

Көріп отырғанымыздай, браконьерлік, тіпті стратегиялық құжаттарда да, қоршаған ортаға қарсы ең қауіпті әрекет ретінде атап өтілген.

Соған қарамастан, Қазақстанда әзірленген және сыналған экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жүйесіне қарамастан, жағдай қосымша шаралар қабылдауды талап етеді.

Қылмыстық браконьерлік төмендеу үрдісіне ие болса да (9-сурет), мұның себептері заңға бағынатын азаматтар санының артуы және құқық қорғау органдарының жұмысының жақсаруынан емес, қылмыстық жауапкершіліктің қатаңдауы және браконьерлік туралы ҚК-нің баптарының нормаларындағы тиісті өзгерістер болып табылады.

Мысалы, 2019 жылы ағаштар мен бұталарды заңсыз кесудің, жоюдың немесе зақымдаудың күрт төмендеуі осы бапқа өзгерістер енгізумен, атап айтқанда, елеулі залал келтіру белгісін, яғни, ауырлатушы мән-жайлардың толықтырылуымен түсіндіріледі (ҚК-нің 340-бабының 1-бөлігі) [85]. Осы уақытқа дейін келтірілген зиянның мөлшеріне қарамастан ағаштар мен бұталарға зиян келтірудің

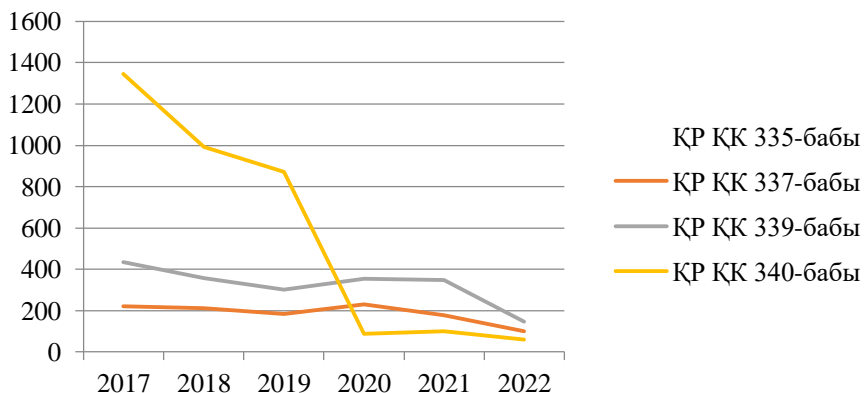

кез келген фактілері қылмыстық құқық бұзушылық болып саналған еді.

Дегенмен де, браконьерлік оқиғаларының ашылуы өте төмен. Орташа алғанда, істердің 31,4%-ы ғана сотқа жіберіледі (соңғы бес жылда) (1-кесте), ең төменгі көрсеткіш 2020 жылы болды (5,6%) – ҚК-нің 340-бабы бойынша істер, ең жоғарысы да – сол жылы (49%) ҚК-нің 339-бабы бойынша жолданды.

Мұның себептері экологиялық құқық бұзушылықтардың өзіндік бір ерекшелігі бар (олар анық емес, кездейсоқ жағдайларда да жасалады және де жоғары жасырындылық деңгейі тағы бар), сондай-ақ браконьерлердің заңсыз өндірілген өнімді қарусыз тасымалдау сатысында, арадан біршама уақыт өте, ұсталған жағдайларда олардың ниетін дәлелдеудің қиындығы да аталған қылмыстарды ашуға қиындықтар туғызары сөзсіз.

9-сурет. Қазақстан Республикасында 2017-2022 жылдары тіркелген криминалды браконьерліктің динамикасы

1-кесте. Қазақстан Республикасында 2017-2022 жылдары қылмыстық браконьерліктің ашылуы

ҚК-нің 13-тарауы	2017		2018		2019		2020		2021		2022		Барлығы:	
	тірк	сотқа (%)	тірк	сотқа (%)	тірк	сотқа (%)	тірк	сотқа (%)	тірк	сотқа (%)	тірк	сотқа (%)	тірк.	сотқа(%)
335-б.	287	47 (16,3)	261	66 (25,2)	300	80 (26,6)	279	89 (31,8)	267	82 (30,7)	131	81 (61,8)	1525	445 (31)
337-б.	220	66 (30)	212	61 (28,7)	184	42 (22,8)	231	67 (29)	177	74 (41,8)	101	45 (44,5)	1125	355 (31,5)
339бап	435	190 (43,6)	356	171 (48)	303	143 (47,1)	354	149 (49)	347	169 (48,7)	148	101 (68,2)	1943	923 (47,5)
340бап	1346	307 (22,8)	992	399 (40,2)	871	176 (20,2)	88	5 (5,6)	99	11 (11,1)	61	10 (16,4)	3457	908 (26,2)
Барлығы:	2288	610 (26,6)	1821	697 (38,2)	1658	441 (26,5)	952	310 (32,5)	890	336 (37,7)	441	237 (53,7)	8050	2631 (32,6)

Браконьердің жеке тұлғасының, сондай-ақ браконьерлердің түрлері мен санаттарының өзгеруі де қылмыстарды ашуға жанама әсер етеді, өйткені браконьерлер одан бетер кәсіби бола бастады және қылмыс іздерін жасырудың жаңа тәсілдерін қолданады.

Соңғы жылдары браконьерлердің өзін және отбасын қамтамасыз ету қажеттілігінен емес, керісінше, көңіл көтеру үшін немесе кәсіпкерлік мақсатта құқық бұзушылық жасайтын сандары артып келеді.

«Элиталық» аңшылар мен балықшылар пайда болып, қылмыстық құқық бұзушылықтардың көп бөлігі адамдар тобымен жасалады, ал кейбір жағдайларда құқық қорғау органдары бұл салада

сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмыстың белгілерін анықтайды.

Бұдан басқа, мәні браконьерлік туралы кейбір нормаларды қылмыстық теріс қылықтар санатынан қылмыстық құқық бұзушылықтар санатына ауыстыру болып табылатын мемлекеттің қабылдаған қылмыстық-құқықтық және ұйымдастырушылық шараларына қарамастан, бүгінгі күні қарастырылып отырған әрекеттер (сәйкесінше, оларды жасайтын адамдар) ең көп тараған құқық бұзушылықтардың қатарында екендігін атап өту қажет.

Мысалы, ҚК-нің 335-бабының санкциялары бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру, мүлікті тәркілеу сияқты қылмыстық жазалардың түрлерімен күшейтілді, ал аса ауырлатушы құрамдардың белгілеріне қылмыстық топ, балық ресурстарын өндіру жөніндегі қызметпен айналысу құқығынан айырылған адам ірі залал келтіре отырып жасалған іс-әрекеттер жатқызылды.

Алайда, статистика көрсетіп отырғандай, ҚК-нің 335-бабы бойынша соңғы 6 жылда сот үкімімен сотталған адамдардың сандық динамикасы келесідей болды (2-кесте).

Осындай жағдай браконьердің жеке тұлғасын терең ғылыми зерттеуді, браконьерлердің жаңа түрлерін анықтауды талап етеді.

Алайда, Қазақстанда соңғы бес жылда браконьердің жеке тұлғасына арналған іргелі зерттеулер жоқ. Алдыңғы жылдары браконьерлікке

қарсы жалпы мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілген [86], оларда браконьердің жеке тұлғасына өте аз көңіл бөлінді.

2-кесте. Қазақстан Республикасында 2017-2022 ж.ж. сотталғандар саны

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ҚК-нің 335-бабы	103	106	101	115	135	112
ҚК-нің 337-бабы	95	120	55	61	115	67
ҚК-нің 339-бабы	192	185	137	159	178	138
ҚК-нің 340-бабы	181	209	116	4	5	12

Бұл тақырыпқа қызығушылық қоғамдық резонанс тудырған браконьерлердің аңшыларды өлтіруі оқиғаларынан және Қазақстан Республикасы Президентінің осы мәселеге ерекше назар аударуынан кейін пайда болды [87], бірақ әлі күнге дейін бірде-бір кешенді монографиялық зерттеу жарияланған жоқ.

ТМД елдерінде бұл тақырыпқа деген қызығушылық бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Сонымен, бұл тақырыпты ең белсенді зерттеуді ресейлік ғалымдар жүргізді: Н.И. Браташова [88], А.А. Дежурный [89], С.Н. Ляпустин және П.В. Фоменко [90], Е.Е. Пономарева [91]. Алайда, соңғы бес жылда орманды пайдалану саласындағы браконьерлік мәселелері бойынша бір іргелі зерттеу жүргізілмеді [92].

Аталған авторлардың еңбектері, сөзсіз, теориялық және практикалық маңыздылыққа ие, ал олардың ғылыми жұмыстарындағы ережелер мен

тұжырымдар қазіргі уақытта өзектілігін сақтайды. Алайда, браконьердің жеке тұлғасына қатысты көптеген түсініксіз, даулы, зерттелмеген мәселелер әлі де бар.

Зерттеудің әдістемелік негізін құқықтық құбылыстарды білудің жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістері (салыстырмалы-құқықтық, логикалық-жүйелік талдау, синтез, индукция, формальды-логикалық, гипотетикалық, статистикалық және басқалар) құрайды.

Сонымен, браконьердің орташа статистикалық бейнесін жасау үшін құқық бұзушылардың биофизиологиялық және әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары туралы статистикалық мәліметтер, браконьерлердің жіктелуі мен типологиясын құру үшін – логикалық-жүйелік талдау, синтез, сондай-ақ құқық бұзушылардың ең тән белгілерін салыстыру қолданылады.

Сонымен қатар, шетелдердің криминология теориясында ұсынылған браконьерлердің типологиясы зерттелді.

Браконьерліктің жалпы көрінісін жариялау мақсатында құқық қолдану практикасы зерделенді (ҚК-нің 335, 337, 339, 340-баптары бойынша СДТБТ-да тіркелуі, 2017-2022 жылдары ҚР-дағы қылмыстық браконьерлік жағдайларының ашылуы).

Браконьердің жеке тұлғасын қарауды «браконьерлік» ұғымын түсінуден бастау ұсынылады, өйткені заңнамада оның мұндай ресми анықтамасы айналымға енгізілмеген.

Қалыптасқан дәстүр бойынша браконьерлік дегеніміз «аң аулау, балық аулау ережелерін және жануарлар әлемін қорғау туралы заңнаманың басқа талаптарын бұза отырып, жабайы жануарларды аулау немесе жою» деп түсініледі [93, 167-б.; 34-б.]. Республикалық заңнамада «браконьерлік» термині «заңсыз аңшылық» ұғымымен сәйкестендіріледі және нормативтік актілердің мәтінінде сирек кездеседі.

Біздің ойымызша, «браконьерлік» термині бастапқыда осы сөзге енгізілген мағынада кеңейтілген түрде түсіндірілуі керек. «Браконьер» француз тілінен аударғанда (braconnier) – белгіленген тыйымдарды бұза отырып, аң аулаумен, балық аулаумен, ағаш кесумен айналысатын адам [94, 90-б.].

Тиісінше, «браконьер» ұғымымен қамтылған адамдар қатарына балық ресурстарын, басқа да су жануарларын немесе өсімдіктерін заңсыз алу (ҚК-нің 335-бабы), заңсыз аңшылық (ҚК-нің 337-бабы), өсімдіктердің немесе жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынған түрлерімен, олардың бөліктерімен немесе дериваттарымен заңсыз айналысу (ҚК-нің 339-бабы) және ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу, жою немесе зақымдау (ҚК-нің 340-бабы) сияқты экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған адамдарды жатқызуға болады.

Мемлекет тарапынан экология проблемаларына кешенді назар аударылғанына, экологиялық білім

беру және тәрбие бағдарламаларының, экологиялық акциялардың рөлінің артуына, БАҚ-та экология мәселелерін жариялауға қарамастан, табиғатты пайдалану, табиғи объектілерді және қоршаған ортаны қорғау саласындағы экологиялық проблемалар, атап айтқанда, браконьерлік мәселелері өзекті болып қалып отыр.

Қазақстанның бірқатар өңірлері: Каспий теңізімен шектесетін, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңғыстау облыстары, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды облыстары, Балқаш көлі, ақбөкендер мекендейтін, Бетпақ дала, орман шаруашылығы және т.б. дамыған орталық, шығыс және солтүстік аудандары – табиғатты пайдаланудың қарқынды аймақтарында экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар барынша сезіледі.

Яғни, балық браконьерлігі, заңсыз аң аулау, заңсыз кесу, ағаштар мен бұталарды жою немесе зақымдау жасалмаған бірде-бір сау орын жоқ.

Қазіргі қоғамдық санадағы заңсыз экологиялық емес әрекеттің бет-бейнесі «браконьер» терминімен анықталатынын атап өту маңызды, ол тек табиғи объектілерге зиян келтіретін пайдакүнемдік заңсыз әрекеттердің субъектісі ретінде түсініледі.

Алайда, қарапайым адам үшін көптеген экологиялық емес әрекеттер көбінесе мән-жайлармен, тәрбиемен және дәстүрлермен түсіндірілсе керек. Осыған байланысты браконьердің жеке тұлғасын, сондай-ақ оның мінез-

құлқының себептерін зерттеу өзекті болып табылады.

Браконьердің жеке тұлғасы, сондай-ақ жалпы қылмыскердің жеке тұлғасы дегеніміз – бұл браконьерлікті жасауға себеп болатын субъектінің әлеуметтік және психологиялық белгілері, ерекшеліктері мен сапалы қасиеттері жүйесі.

Браконьердің жеке тұлғасы туралы ұғымды әзірлеу кезінде қылмыскерлердің басқа түрлерінен, мысалы, зорлаушылардан айырмашылығы, браконьердің жеке тұлғасы құрылымында моральдық-психологиялық сипаттамалар емес, әлеуметтік мәртебе (жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесі, жеке тұлғаның әлеуметтік функциялары (рөлдері) басым болатындығын ескеру қажет, өйткені көп жағдайда мотивацияны соңғылары анықтайды. Осылайша, браконьерлердің көпшілігі тұрақты табысы жоқ, бірақ отбасын қамтамасыз етуге тырысатын отбасылы ер адамдар.

Жыныстық белгілері бойынша ерлердің үлесі басым болып табылады, өйткені сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген, сондай-ақ өсімдіктердің пайдалануға тыйым салынған түрлерін заңсыз айналдыруды қоспағанда, браконьерліктің барлық дерлік түрлерін ер адамдар жасайды.

Сонымен, 6 жыл ішінде (2017-2022 жылдар) әйелдер жасаған заңсыз аң аулаудың бірде-бір оқиғасы болған жоқ. Балық ресурстарын, басқа су жануарларын немесе өсімдіктерін заңсыз өндіру

бойынша 2017 және 2021 жылдары бір ғана жағдай және 2020 жылы 4 жағдай тіркелді [95, 103-б.]. Ағаштар мен бұталарды заңсыз кесуді, жоюды немесе зақымдауды 2017, 2018 және 2019 жылдары – 2 әйел, 2022 жылы – 1 әйел жасаған.

Бұл атыс қаруын, суық қаруды, жануарларды аулаудың басқа құралдарын, балталарды, шынжырлы араларды қолдану, орман және аңшылық алқаптарда, қолайсыз жағдайларда болу сияқты браконьерліктің әдістері мен шарттарының ерекшелігімен түсіндіріледі. Браконьерлік көп жағдайда үлкен физикалық күш салуды талап етеді (заңсыз ағаш кесу, ірі көлемде балықты заңсыз аулау), тірі нысанаға ату дағдыларын игеру (заңсыз аң аулау, Қызыл кітапқа енгізілген жануарларды заңсыз пайдалану).

Әйелдер үшін сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген дериваттармен, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынған өсімдіктер мен жануарлар түрлерімен заңсыз айналысу жағдайлары жиі кездеседі (ҚК-нің 339-бабы). Мұндай жағдайлар 7,1%-дан 12%-ға дейін (3-кесте), ал браконьерліктің басқа түрлері бойынша – 2,8%-ға дейін жетеді. Негізінен бұл уылдырықты немесе бекіре балықтарының етін сатып алу, тасымалдау, сатудан көрінеді.

2017 жылғы 24 қаңтарда «Алтай» СҮ сауда орнында сатушы М. пайдалануға тыйым салынған жойылып кету қаупі төнген бекіре балықтарының қара уылдырығын 230 000 теңге сомасына 1 кг мөлшерінде сатты. Бұл уылдырықты М. белгісіз адамнан заңсыз сатып алып, сату

мақсатында сақтады. ҚК-нің 339-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін М. кінәлі деп танылды, оған бір жыл мерзімге бас бостандығын шектеу түріндегі жаза тағайындалды, барлық белгіленген мерзімге пробациялық бақылау белгіленді, сондай-ақ М. жылына екі жүз қырық сағаттан аспайтын қоғамдық жұмыстарға тартылды [96].

3-кесте. ҚК-нің 339-бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасаған ерлер мен әйелдердің арақатынасы

	2017		2018		2019		2020		2021		2022	
Ерлер	19 2	88%	19 5	91,9 %	14 0	88%	17 0	92,8 %	29 1	92,9 %	11 7	88,6 %
Әйелде р	26	12%	17	8,1 %	19	12%	13	7,2 %	22	7,1 %	15	11,4 %
Барлығы:	21 8	100 %	21 2	100 %	15 9	100 %	18 3	100 %	31 3	100 %	13 2	100 %

2020 жылдың күзгі кезеңінде Д. сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген жануарлар түрлерін, сондай-ақ бекіре тұқымдас балықтардың тыйым салынған түрлерін заңсыз иемдену, сақтау мақсатында сотқа дейінгі тергеу кезінде жеке тұлғасы анықталмаған ер адамнан жалпы салмағы 10,3 килограмм бекіре балықтарының етін сатып алды. Жануарлар дүниесі туралы заңнаманы бұзумен келтірілген зиянды өтеу мөлшерін айқындау әдістемесі бойынша есептелген залал сомасы 5 506 765 теңгені құрады. Д. ҚК-нің 339-баптың 1-бөлігінде көзделген қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылды, ол үшін оған 2 жыл мерзімге қызмет атқару құқығынан айыра отырып, 1 жыл мерзімге бас бостандығын шектеу түріндегі жаза тағайындалды [97].

2021 жылдың қыркүйегінде Т. және А. жалпы салмағы 14,6 кг бекіре тұқымдас балықтардың етін 40 500 теңгеге заңсыз сатып алып, Еркінқала ауылына қарай тасымалдады. Бекіре тұқымдас балық түрлерін заңсыз сатып алғаны, тасымалдағаны, өткізгені үшін мемлекетке 6 388 230 теңге

көлемінде ірі залал келтірілді. Т. және А. ҚК-нің 339-бабының 2-бөлігінің 5-тармағы бойынша кінәлі деп танылды. Олардың әрқайсысына жануарлардың, олардың бөліктерінің немесе дериваттарымен байланысты тыйым салынған қызметпен айналысу құқығынан 5 жыл мерзімге айыра отырып, 3 жыл мерзімге бас бостандығын шектеу түріндегі жаза тағайындалды [97].

Қылмыскерлердің **жас шамасына** қатысты қазіргі заманғы зерттеулер (ҚК-нің 335, 337, 339-баптары бойынша іріктеу негізінде) ең аз топ кәмелетке толмаған адамдар (қарастырылып отырған барлық кезеңде 2 адам) екенін көрсетеді [95, 103-б.]. Бұл мұндай адамдардың қару-жараққа, шынжырлы араларға, браконьерліктің өзге де құралдарына қолжетімділігінің шектелуіне, сондай-ақ жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін өндіру дағдыларының болмауына және өзін-өзі қамтамасыз ету қажетсіздігіне байланысты деп санаймыз.

Ең белсенді және саны жағынан басым браконьерлер – 30 мен 39 жас аралығындағы адамдар (790 адам). Аз мөлшерде, бірақ өте маңызды, жоғарыда аталған адамдарға іргелес жас топтарын 21 мен 29 жас аралығындағы адамдар (514 адам) және 40 пен 49 жас аралығындағы адамдар (522 адам) құрайды. 248 адамды – 50-ден 59-ға дейінгі, 58 адам 60 жастан асқан және 41 18-бен 20 жасқа дейінгі адамдар тобынан.

Осылайша, браконьерлердің басым саны жануарлар мен өсімдіктерді алу дағдылары мен үйреншікті қабілеттері бар ересек адамдар екендігі туралы тезис расталады [98, 110-б.].

Білім деңгейі де браконьердің жеке тұлғасына айтарлықтай әсер етеді, өйткені оның материалдық қауіпсіздік деңгейі мен әлеуметтік жағдайы тікелей соған байланысты. Жоғары білімі бар адамдардың жақсы жалақы алатын жұмысқа орналасу ықтималдығы әлдеқайда жоғары және сәйкесінше олардың қылмыстық әрекеттерге қатысу мүмкіндігі төмендейді. Көп жағдайда браконьерлікті жоғары білімі жоқ адамдар жасайды (4-кесте).

Кеңес Одағы кезіндегі жүргізілген зерттеулерге сәйкес, мысалы, 1980 жылдары, жоғары білімі болған экологиялық саладағы қылмыскерлердің көрсеткіші – 6% болды [99, 110-б.; 90-б.], қалған 94%-ы аяқталмаған орта, орта, арнайы орта білімі барлар болды. Қазақстанда 1990 жылдары аяқталмаған жоғары және жоғары білімі бар су кәсіпшілігі мен аңшылықпен заңсыз айналысу саласындағы браконьерлер 4,5% құрады [100, 35-б.].

Посткеңестік кезеңде жоғары білімі бар браконьерлер саны көбейе бастады. Мәселен, соңғы 6 жылда бұл көрсеткіш Қазақстанда 7,3%-дан 12,5%-ға дейін (4-кесте) құрайды.

Мұның себептері әртүрлі және сонымен қатар, түбегейлі қарама-қарсы мән-жайлар болды деп санаймыз. Бір жағынан, нарықтық экономика жағдайында жұмыссыздық сияқты құбылыс жоғары білімі бар, бірақ жұмысы жоқ адамдарды браконьерлікке итермелеуі мүмкін. Екінші жағынан, ауқатты адамдардың (кәсіпкерлер, олигархтар, шенеуніктер және т.б.) пайда болуы

браконьерлердің жаңа түріне – элиталық аңшылар мен балықшылардың пайда болуына әкеп соқты.

4-кесте. Жоғары және басқа да білімдері бар браконьерлердің арақатынасы

ҚК-нің бабы	Білімі											
	2017		2018		2019		2020		2021		2022	
	жоғары	басқа	жоғары	басқа	жоғары	басқа	жоғары	басқа	жоғары	басқа	жоғары	басқа
335	6	122	3	160	6	130	6	136	6	127	6	116
337	16	114	20	101	13	79	12	73	10	81	9	66
339	37	179	24	185	21	138	32	137	19	194	17	114
340	6	158	5	207	9	112	0	4	0	6	5	9
Барлығы:	65 (10,1%)	573	52 (7,3%)	653	49 (9,6%)	459	50 (12,5%)	350	35 (7,9%)	408	37	305 (12,1%)

Сондай-ақ, жоғары білімі бар браконьерлердің үлесінің артуы олардың әдетте әрекет ететін қылмыстық топта жасалған қылмыстарға ұйымдастырушы ретінде қатысуына байланысты. Мұндай тұжырымдаманы бірқатар зерттеулер растайды [101, 46-б.; 75-б.].

Браконьердің жеке тұлғасына әсер ететін маңызды фактор – оның **жұмыспен қамтылуы** жатады.

Осылайша, заманауи зерттеулер браконьерлердің көпшілігінің жұмыссыздар екенін растайды – 26%-дан 98%-ға дейін [102]. Бір қызығы, кеңестік және посткеңестік уақытта браконьерлердің бұл санатын әлдеқайда аз адамдар құраған болатын.

Сонымен А.С. Құрманов «заңсыз аң аулаумен айналысатын адамдар арасында 1990 жылдардың басында жұмыс істемейтіндер 4%, 2000 жылдардың басында 8,4% құрады» деп атап өтеді [103, 162-б.], ал кейбір аймақтарда 2003 жылға қарай – 39%-ға дейін өскен [104, 113-114-б.]. Жұмыссыздықтың болуы мен өсуін болжайтын нарықтық қатынастардың дамуымен сәйкесінше жұмыссыз браконьерлердің де пайызы артады. В.Н. Кудрявцев пен В.Е. Эминовтың: «жұмыссыздықтың – қылмыстың резерві екендігін адамзат дамуының бүкіл тарихы дәлелдеді» деген түйіндері рас болып шықты [105, 183-184-бб.].

Кеңес дәуірінде жұмыс істейтін браконьерлердің көбірек болғанын сипаттайтын қызықты деректер, мүмкін, жұмыспен қамтылғанына қарамастан, халықтың көпшілігінің жалақы мөлшері барлық материалдық мәселелерді шешуге және қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік бермегеннен болар.

Анықтайтын құрамдас компоненті – браконьерлердің **отбасылық жағдайы** болып табылады. Браконьерлердің басқа қылмыскерлерден айырмашылығы олардың көпшілігінің отбасы бар [95, 103-б.], отбасын қамтамасыз ету қажеттілігі қылмыстық аулау әрекеттеріне әкеледі.

Сондай-ақ, олардың **тұрғылықты жері** де маңызды, өйткені браконьерлердің көпшілігі ауыл тұрғындары болып келеді деп болжауға болады, өйткені браконьерлік ормандардың, аңшылық

алқаптардың, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың, әдетте ауылдық жерлерде орналасқан су объектілерінің жанында жасалады.

Зерттеушілер атап өткендей, көп жағдайда дәл осындай тұжырымдар жасалады.

Н.А. Белкин бірқатар ғылыми жұмыстарды зерттей келе былайша атап өтеді, «А.А. Хашимовтың айтуынша, браконьерлікпен айналысатын адамдардың 64%-ы ауылдық жерлерде тұрады, 36%-ы қала тұрғындары; В.В. Гучковтың пікірінше – 76,3 және 23,7%; С.Е. Еркеновтің пайымдауынша – 78 және 22%; Б.Н. Звонков – 78 және 22%; Г.М. Гаджилловтың ойынша – сәйкесінше 87 және 13%» [106].

Е.А. Макарова да былай деп жазады: «ұқсас қатынастарға: 76,3% және 23,7%; 78% және 22% В.В. Гучков пен С.Е. Еркенов сәйкесінше сілтеме жасайды. Осылайша, көптеген аумақтарда ауыл тұрғындары арасында браконьерлік басым» [107].

Сонымен қатар, кейбір аймақтарда ауыл тұрғындарының пайызы біршама аз. Бұл туралы В.Г. Пушкарев былайша жазады: қала тұрғындары – 46,3%; ауыл тұрғындары – 42,9%, 10,8% тұрғылықты жері белгіленбеген [108, 195-б.]; А.С. Курманов браконьерлер 45,5% жағдайда ауыл тұрғындары, қалалық тұрғындар – 54,4% [103, 161-162-бб.] құрайды деп көрсетеді.

Дегенмен, жануарлар мен өсімдіктердің мекендейтін аумақтарға жақын жерде тұратын

браконьерлердің пайызы өте жоғары. Мұның бірнеше себептерін атап өтуге болады.

Біріншіден, жасалатын қылмыстардың орындары «қадамдық», яғни, қалаларға қатысты өте жақын қашықтықта екендігі анықталады.

Екіншіден, бұған тарихи алғышарттар мен дәстүрлер ықпал етеді. Көптеген елді мекендер бір ғасырдан астам уақыт бойы өмір сүріп келеді және тарихи түрде жергілікті тұрғындар балық және аң аулау, өсімдіктер, саңырауқұлақтар мен жемістер жинаумен айналысады. Мәселен, Атырау облысындағы Жанбай және Забурунье ауылдары балық браконьерлігінің «қайнаған қазанын» білдіреді. Бұл негізінен бекіре тұқымдас балықтарды браконьерлік өндірумен айналысатын балық аулау коммуналары. Жанбай тұрғындары айрықша «батылдықпен» ерекшеленеді және олар ұсталғандарды және тәркіленген техникалар мен аулау құралдарын құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен тартып алған жағдайлар болған [109].

Үшіншіден, бұл екінші себепке байланысты, жергілікті тұрғындардың бала кезінен жануарлар мен өсімдіктерді аулау дағдыларын игеруге мүмкіндіктері бар.

Төртіншіден, бұған экономикалық фактор ықпал етеді: ауылдар мен кенттерде жоғары ақы төленетін жұмыс жоқ.

Браконьерлердің сипаттамаларын қарастырған кезде заңсыз мінез-құлық ниетін, тұлғаның

психологиялық ерекшеліктерін зерттеу маңызды орын алады.

Жалпы алғанда, барлық экологиялық қылмыстар қоршаған ортаға теріс көзқарастың қажеттен тыс түрі болып табылады және олардың субъективтік жағынан олар қасақана және абайсыз болуы мүмкін.

Браконьерлікпен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар тек қасақана жасалатыны анық. Браконьер әрқашан қоғамда белгіленген табиғи ортаны қорғаудың құқықтық режимін әдейі таптайды және бұл оның әлеуметтік қауіптілігін көрсетеді.

Браконьерлер өздерінің іс-әрекеттерінің заңсыздығы мен зияндылығын түсініп қана қоймай, сонымен қатар саналы түрде зиянды салдарлардың болуын және ерекше өзімшілдікке байланысты қылмыстық нәтижені қалайды.

Негізінен, қарастырылып отырған қылмыстардың себебі – пайдакүнемдік мақсатты көздейді (сауалнамаға қатысқандардың 80%-ы көрсеткен) [95, 103-б.].

Браконьерліктің келесі себептері анықталды. Оларды қысқаша келесі топтарға жүйелендіруге болады:

- отбасын күнделікті тамақпен қамтамасыз ету;
- заңсыз өндірілген өнімді өткізу үшін;
- ірі коммерциялық мақсаттарда;
- мансаптарды алу үшін;
- табиғатта демалу кезінде бос уақытты өткізу ретінде.

Браконьер тұлғасының құрылымының рухани-психологиялық компоненті табиғат байлығына тұтынушылық қатынастан тұратын эгоцентризмнің көрінісі болып табылатындығын атап өту керек [95, 103-б.].

Шетелдік зерттеулердің деректері көрсеткендей, браконьерлердің көпшілігі жасалған әрекеттің салдарына немқұрайлы қарайды [110]. Бұл жағдайда немқұрайлылық экологиялық құқықтық сананың және тіпті құқықтық нигилизмнің төмен деңгейінің көрінісі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, браконьердің орташа портреті келесідей екенін атап өтуге болады: ол – ер адам, 30-39 жаста, жоғары білімі мен жұмысының болмауы, көп жағдайда соттылығының болмауы, некеде тұруы, олардың қылмыстық әрекеттерінің салдарына немқұрайлы қарауы, пайдакүнемдік ниетінің болуы [95, 103-б.].

Браконьерлердің типологиясын қарастырайық. Айта кету керек, Қазақстанда соңғы уақытқа дейін браконьерлердің типологиясы бойынша арнайы зерттеулер жүргізілмеген, дегенмен браконьерлердің жеке тұлғасы мен браконьерлердің жіктелуі браконьерліктің жекелеген түрлері бойынша зерттеулер шеңберінде зерттелген [111].

Браконьерлердің түрлерін анықтау үшін:

- 1) браконьерлер ұғымына жататын адамдар тобын;
- 2) браконьерлерді сипаттайтын неғұрлым типтік белгілерді айқындау қажет.

Браконьерлердің типтік жүйесін құру үшін осы мәселе бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулердің тәжірибесі өте маңызды. Алайда, жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда, сондай-ақ ТМД елдерінде браконьерлерді типтеуге арналған арнайы ғылыми зерттеулер жүргізілмеген. Көптеген жұмыстарда браконьердің жеке тұлғасы (немесе жалпы экологиялық қылмыскерді) егжей-тегжейлі қарастырылады, орташа есептегі портреті құрастырылады, жіктеулері жүргізіледі [112].

Тек алыс шетел ғалымдарының зерттеулерінде браконьерлердің типологиясы кездеседі.

Сонымен, кейбір ғалымдар қылмыстың сылтаулық мазмұнын, олардың демографиялық сипаттамаларын және құқық бұзушылық жасау тәсілін қолдана отырып, қылмыскерлердің бейнесін (профилін) жасады. Мотивтерге негізделген профильдер әдетте коммерциялық браконьерлер мен коммерциялық емес оппортунистік браконьерлерді ажыратуға бағытталған [113].

Демографиялық профиль заңсыз аңшыларды, мысалы, жергілікті ауыл аңшылары, туристік аңшылар немесе базар браконьерлері ретінде анықтауға мүмкіндік береді [114]. Мұндай зерттеулер ниеттері, жұмыс тәсілдері және география сияқты көптеген критерийлерді қамтиды.

Іс-әрекет тәсілдеріне сәйкес ең күрделі профильдеу жүзеге асырылады, мысалы, «оппортунистік браконьер», «дағдылы немесе

созылмалы браконьер» және «жасырын браконьер» [115].

Швед ғалымдары Э.В. Ессен мен Л. Тиклдің еңбектерінде браконьерлердің екі түрі ерекшеленеді, яғни, а) «бос уақыттағы қалалық аңшылар»; б) «нағыз жұмысты» орындайтын ауылдық жерлердегі күнделікті аңшылар» [116].

Американдық зерттеуші М.Д. Спенсер браконьерлердің типологиясын уәждеме және географиялық санаттау арқылы екі критерий бойынша жүргізді.

Мотивация бойынша өте кең сипаттағы типология ұсынылады. М.Д. Спенсер ниеттері: (1) коммерциялық пайда, (2) үйде тұтыну, (3) рекреациялық қанағаттану, (4) мансапқорлық браконьерлік, (5) тапқырлықпен өлтіру, (6) өзін және мүлкін қорғау, (7) жаулау, (8) дәстүрлі құқық, (9) нақты ережелермен келіспеушілік және (10) ойнай білу болып табылатын браконьерлерді бөліп көрсетуді ұсынады. Бұл ретте, браконьерлер осы ниеттердің кез келген тіркесімін көрсете алатыны сөзсіз.

Аңшылық және балық шаруашылығы жөніндегі уәкілетті органдар сипаттағандай, АҚШ-тың әдеттегі қылмыскері енді азық-түлік қажеттілігіне байланысты браконьерлікке ұшырамайды, оның орнына ол браконьерліктің экономикалық мәселелерімен, толқулармен немесе қылмыспен байланысты салыстырмалы түрде төмен тәуекелімен басқарылады.

Көптеген адамдар әртүрлі себептермен ережелерді әдейі елемегендіктен браконьерлікпен айналысады. Бұл әдетте мемлекеттік немесе федералды басқаруға бағынбау әрекеті ретінде жасайтын қылмыскердің түрі.

Басқалары аң аулау мен балық аулау ережелерін тек заңды білмеу, сондай-ақ отбасылық немесе достардың рахаттану дәстүрлері арқылы бұзады.

Көптеген құқық бұзушылар бұрын әртүрлі жағдайларға байланысты заңсыз аң аулаған болуы мүмкін, соның ішінде жеткіліксіз профилактикаға немесе мүмкіндік туған кезде браконьерлікпен айналысуды шешетіндігін атап өткен маңызды. Ұсталып қалу мүмкіндігі салыстырмалы түрде төмен, ал жазалар шектеу ретінде айтарлықтай әсер етпейді [117, 33-37 бб.].

Географиялық санаттауға негізделген басқа әдіс бойынша санаттау жүйесі браконьерлердің түрлерін келесі кеңейтілген үш санатқа топтастырады:

1) федералды жерлерде немесе оларға жақын жерлерде тұратын адамдар, яғни, резиденттер. Бұл құқық бұзушылар, әдетте, қай жерде қылмыс жасалатын саланы жақсы біледі. Федералды жерлердің жанында тұратын қылмыскерлер кейде федералды жерлерді өз аумақтарын кеңейту ретінде қарастырады;

2) көмекті пайдаланатын бейрезиденттер. Көбінесе мұндай браконьерлер аңшылық жолсеріктерді немесе жергілікті тәжірибелі аңшыларды жалдайды, осылайша соңғылары

жабайы аңдар мен құстарды заңды және заңсыз қууға көмектеседі. Уақыт өте келе браконьерлік күрделене түсті және неше түрлі қулықтарға шырмалды және де оған жабайы табиғат өнімдері заңсыз саудаланған ірі нарықтар ықпал етуі мүмкін;

3) көмекшілері жоқ етпейтін бейрезиденттер. Кейбір құқық бұзушылар елдің түкпір-түкпірінен, өзге штаттардан және округтерден бұрын білмеген аудандарда белгілі бір түрлерді аулау үшін келеді. Олар қылмыс жасамас бұрын жердегі бақылаумен бірге мақсатты аумақты мұқият зерттейді. Кең таралмағанымен, жыл сайын көптеген ұлттық саябақтар жергілікті деп саналмайтын келушілердің браконьерлік жағдайларын зерттейді [117, 38-43 бб.].

Қазақстандық браконьерлердің типологиясын құру кезінде әртүрлі критерийлерді қолдануға болады. Бізге келесі критерийлерді қолдану анағұрлым қолайлы болып көрінеді:

а) браконьерлік түрлеріне байланысты: «заңсыз балықшы», «заңсыз аңшы», «заңсыз ағаш кесуші»;

б) ниеттері бойынша: «пайдакүнем», «құмар», «бұзақы (вандал)»;

в) қылмыстық ниетінің тұрақтылығы бойынша: «қаскүнем» және «кездейсоқ (ситуациялық)»;

г) қылмыстық құқық бұзушылық субъектілерінің түрлері бойынша: «қарапайым» және «арнайы субъект» (қорықшы, орманшы, балық инспекторы және т.б. немесе өзінің функционалдық міндеттерін

орындауға байланысты браконьерлікті жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болған адам – мысалы, шекарашы);

д) браконьерліктің мақсаты бойынша: «кәсіпқой», «өндіруші», «әуесқой»;

е) ұйымдастырушылық деңгейі бойынша: «ұйымдастырушы (жетекші)» және «қатысушы» (жетектелуші).

Браконьерлердің ұсынылған типологиялары құқық теориясы үшін де (жаңа білімді арттыру және алған білімдерін жүйелеу тұрғысынан), практика үшін де маңызды (тергеу әрекеттерінің тактикасы мен әдістемесін әзірлеу, жауап алу үшін пайдалы болады).

Жүргізілген зерттеу браконьердің жеке тұлғасының қарастырылған сипаттамаларын құқық қорғау органдары алдын алу шараларын жүргізу барысында пайдалана алатынын көрсетеді.

Жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз аулаудың алдын алу мақсатында мыналарға бағытталған профилактикалық іс-шараларды жүргізу маңызды болып көрінеді:

Ақпараттық-ағарту қызметі:

- тұтастай алғанда қоғамның және әрбір азаматтың экологиялық-құқықтық санасын, оның ішінде экологиялық оқыту және табиғатты қорғауды насихаттау арқылы арттыру;

Ұйымдастыру-басқару қызметі:

- жергілікті атқарушы органдардың халықты жұмыспен қамту жөніндегі арнаулы әлеуметтік

жобаларды ұйымдастыруға және жүзеге асыруға бағытталған шараларды әзірлеуі;

- жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз аулауға бейім адамдарды анықтау және профилактикалық есепке қою;

- жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз аулауға дайындауды және (немесе) оған қастандық жасауды жүзеге асыратын адамдарды анықтау және т.б.

Алайда, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз аулаудың алдын алудың ұсынылған бағыттарын толық деп тануға болмайды, олардың тізбесі детерминанттарға, сондай-ақ оларды жою немесе бейтараптандыру бойынша бұрын қабылданған шараларға байланысты толықтырылуы және өзгертілуі мүмкін.

Аталған бағыттарды іске асыру заңсыз өндіруден болатын ықтимал шығындардың алдын алуға және жануарлар мен өсімдіктер дүниесін қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

4 Жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы

Бұл бөлімде арнайы әдебиеттерді, ресми статистика деректерін зерделеу және ҚК-нің 345, 345-1, 346, 347-баптары бойынша қылмыстық істерді зерделеу негізінде жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласындағы қылмыскердің жеке тұлғасының ерекшеліктері қаралады және оларды ескере отырып, осы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл шаралары ұсынылады.

ЖҚЕ-н бұзумен байланысты оқиғалар олардың кең таралуымен және жол-көлік қатынастарына қатысушылар үшін қауіптіліктің жоғарылауымен ерекшеленеді.

ДДСҰ деректері бойынша жыл сайын ЖКО салдарынан 1,3 млн-ға жуық адамның өмірі үзіледі. Тағы 20-50 млн. адам өлімге әкелмейтін жарақат алады, бұл көптеген жағдайларда мүгедектікке әкеледі.

Жол-көлік жарақаты жеке адамдарға, олардың отбасыларына және жалпы елдерге айтарлықтай экономикалық зиян келтіреді. Бұл залал қайтыс болу немесе жарақат алу салдарынан емдеу құны мен өнімділіктің жоғалуына, сондай-ақ зардап шеккендерге қамқорлық жасауы керек туыстарының өндірістен немесе оқудан алшақтауына байланысты.

Жол-көлік оқиғалары салдарынан көптеген елдер келтіретін залал олардың жалпы ішкі өнімінің 3%-на жетеді [118].

Қазақстан экономикасының дамуымен және азаматтардың әл-ауқатының артуымен елімізде автокөлік құралдарының саны өсті. Мәселен, 2023 жылдың 1 ақпанына Қазақстанда тіркелген автокөлік құралдарының саны 4 518,7 мың бірлікті құрады. Оның 87,9%-ы – жеңіл автомобильдер, 10%-ы – жүк көліктері, 2,1%-ы – автобустар [119].

Автомобильдер санының өсуімен қауіпсіз жол қозғалысын ұйымдастыру, автокөлік оқиғаларының деңгейін төмендету мәселелері туындайды.

Осы саладағы жол-көлік оқиғаларының және тиісінше қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігі жол жамылғысының сапасының төмендігімен, жүргізушілердің және жол жүрісіне басқа да қатысушылардың құқықтық мәдениетінің әлсіздігімен, автопарктің техникалық тозуымен байланысты (5-кесте).

Осылайша, бұл мәселені зерделеу азаматтардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, заң шығарушының назарын аударатын жол қозғалысы қауіпсіздігінің халықаралық стандарттарын сақтау қажеттілігінен, оның ішінде жол-көлік қылмыстарын жасаған адамдардың қылмыстық жауаптылығы проблемаларынан туындады.

Өз кезегінде, қылмыскердің жеке тұлғасын зерттеу, криминогендік қасиеттердің пайда болу

жолдарын, тәсілдері мен себептерін және оларды жүзеге асыру шарттарын белгілеу ерекше маңызды.

5-кесте. Автокөліктік қылмыстық құқық бұзушылықтар саны (ҚК-нің 345, 345-1, 346, 347 баптары)

Аймақтар	Жылдар					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Астана қ.	229	184	136	169	175	180
Абай облысы	-	-	-	-	-	90
Ақмола облысы	528	442	422	307	291	251
Ақтөбе облысы	448	465	468	334	367	392
Алматы қ.	637	562	567	414	390	462
Алматы облысы	573	657	682	542	607	543
Атырау облысы	299	238	260	206	188	216
ШҚО	515	521	456	397	400	257
Жамбыл облысы	388	315	340	245	310	300
Жетісу облысы	-	-	-	-	-	100
БҚО	301	348	417	452	398	310
Қарағанды облысы	420	419	419	366	366	299
Қызылорда облысы	182	194	220	155	199	210
Қостанай облысы	517	590	504	378	287	320
Маңғыстау облысы	444	505	504	337	275	231
Павлодар облысы	323	341	280	227	261	245
СҚО	161	167	124	131	126	125
Шымкент қ.	-	353	345	309	315	240
Түркістан облысы (ОҚО)	886	513	572	483	441	412
Ұлытау облысы	-	-	-	-	-	230
Республика бойынша барлығы	6851	6814	6716	5452	5396	5413

Техникалық прогрестің дамуына байланысты адамның техникамен өзара әрекеттесуінің нақты жағдайларында дұрыс шешім қабылдаудың рөлі артады. Дәл осы салада қауіпсіз жол қозғалысы ережелерін сақтамауға байланысты көптеген абайсыз қылмыстар жасалады.

Қылмыстық құқықта абайсыздық кінәнің бір түрі болып табылады. Ол өзінің мәні бойынша зиянды салдарға әкелуі мүмкін немесе адам оларды болдырмауға үміттенетін кез келген іс-әрекеттің

салдарынан зиянның жоқтығын жеңіл есептеумен сипатталады.

ҚК-нің 21-бабына сәйкес абайсызда жасалған қылмыстық құқық бұзушылық менмендік немесе немқұрайлылық бойынша жасалған әрекет деп танылады.

Бұл ретте, отандық заң шығарушы осы бапта, егер адам өзінің әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ оған жеткілікті негіздерсіз осы салдардың алдын алуға жеңіл-желпі сенсе, қылмыстық құқық бұзушылық менмендік бойынша жасалған деп танылатынын атап көрсетеді.

Өз кезегінде, көрсетілген нормаға сәйкес немқұрайлылықпен адам өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті салдарларының туындау мүмкіндігін алдын ала болжаған жоқ, дегенмен тиісті ұқыптылық пен алдын ала ойластырылған жағдайда бұл салдарларды болжауға тура келді және болжай алды.

Іс жүзінде абайсызда жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар қасақана қылмыстарға қарағанда сирек кездеседі, алайда абайсызда жасалған қылмыстардың салдары (мысалы, жоғары қауіп көздерін пайдаланумен байланысты) қасақана қылмыстардан кем болмауы мүмкін.

Абайсыз қылмыстардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін жете бағаламау құқық қорғау және басқа да мемлекеттік органдардың алдын алуға жеткіліксіз көңіл бөлінген кезде олардың «қалдық» қағидаты

бойынша профилактикалық қызметін қалыптастыру тәуекелдерін туғызады.

ЖКО салдарынан азаматтарға әртүрлі ауырлықтағы физикалық және мүліктік зиян келтіріледі.

2022 жылы 14 834 ЖКО тіркелді, нәтижесінде 21 560 адам зардап шекті, әртүрлі дене жарақаттары 19 135 адамды құрады және 2 425 адам қаза тапты [120]. Бұл ретте ЖКО-ның 86,6%-дан астамы жүргізушілердің кінәсінен болған, олардың 4%-ы алкогольдік немесе есірткілік мас күйінде [121].

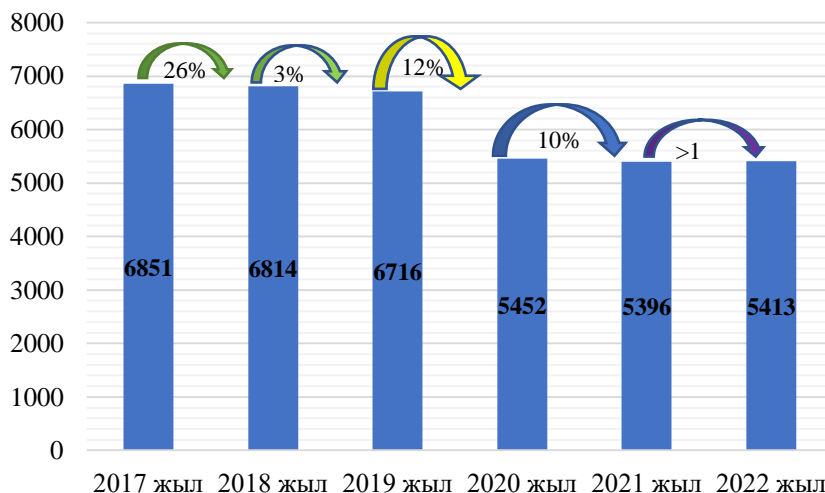
Сонымен бірге, осы саладағы автокөлік қылмыстық құқық бұзушылықтарының динамикасын зерделеу олардың санының жыл сайын төмендеу үрдісін көрсетті. Мысалы, 2017 жылы 6 851 фактімен 2021 жылмен салыстырғанда 1 455 фактіге төмендеді. 2022 жылы шамалы өсім байқалды – 17 фактіге (1%-дан аз) (10-сурет).

Бұл төмендеу қылмыстық құқық бұзушылықтардың көптігіне, адамдардың қаза болуына және қылмыстың осы түрін жасағаны үшін жауапкершілікті қатаңдату қажеттілігіне байланысты еліміздің жолдарындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелеріне назардың артуына байланысты деп санаймыз.

Мәселен, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнама мен құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдар қызметін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар

енгізу туралы» 2018 жылғы 12 шілдедегі № 180-VI ҚР Заңымен ҚК-нің 345-бабы (Көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзуы), 346-бабы (Көлік құралдарын басқару құқығынан айырылған және алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйде болған адамның көлік құралын басқаруы, сол сияқты көлік құралын басқаруды осындай адамға беруі немесе осындай адамның көлік құралын басқаруға жіберуі) және 347-бабы (жол-көлік оқиғасы орнынан кетіп қалу) бойынша қылмыстық жауаптылық күшейтілді.

10-сурет. 2017-2022 жылдары тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санының азаю/өсу динамикасы

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік

заңнаманы жетілдіру және жеке адам құқықтарының қорғалуын күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292-VI ҚР Заңымен ҚК-де 345-1-бап енгізілді (Көлік құралдарын алкогольді мас күйінде басқаратын адамдардың жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзуы, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық мас болу). Бұл норма бұрын ӘҚБтК-де болған.

Сонымен қатар, жол қозғалысы ережелерін бұзудың автоматты камераларын орнату айтарлықтай профилактикалық және тежеу әсерін тигізеді.

Олардың саны еліміздің жолдарында 13 мың бірліктен асады. Сондай-ақ, елде 22 мың патрульдік көлік бар, оларда арнайы камера кешендері орнатылған [122].

Жол-көлік қылмыстық құқық бұзушылық тетігі көп факторлы құрылымға ие, оны техникалық жағынан да (автомобильдің жай-күйі, жүргізушінің және ЖКО-ға қатысушылардың басқа да әрекеттері және т.б.), сондай-ақ кінәлі адамның жеке тұлғасы тарапынан зерделеу керек.

Криминолог-ғалымдар арасында қылмыстық мінез-құлық механизмінің негізгі буыны адам екендігі туралы келіспеушіліктер жоқ. Бірақ адам әлі жеке тұлға емес, өйткені адам биологиялық категория, ал жеке тұлға – туғаннан бастап дамитын жағдайларға, қоршаған ортаға сәйкес пайда болатын

жеке тұлғаның психологиялық көрінісі. Материалдық-тұрмыстық және әлеуметтік өмір сүру жағдайлары, сынып, моральдық-этикалық тәрбие, білім беру, қоршаған орта «әлеуметтік психологияның әртүрлі формаларынан, алынған моральдық, құқықтық, этикалық және басқа көзқарастар мен құндылықтардан, жеке психологиялық ерекшеліктерден» тұратын белгілі бір тұлға түрін қалыптастырады [123].

Сонымен қатар, қолданыстағы азаматтық заңнамаға сәйкес автокөлік құралы жоғары қауіптілік объектісі болып табылатындығын және сәйкесінше көлік құралын басқаратын адам жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін қауіптілік пен жауапкершілік дәрежесін және ықтимал жағымсыз салдарды білуі керек екенін атап өткен жөн.

Қылмыстық істердің материалдарын зерделеу көрсеткендей, себеп-салдарлық байланыстарды бағалаудағы ең үлкен қиындықтар жүргізуші қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажетті шараларды қабылдауға міндетті болған кезде ЖКО қаупінің туындау сәтін анықтау мәселесін тудырады.

Мәселен, Д. 2017 жылғы 23 наурызда «Toyota» маркалы автокөлікті басқара отырып, ЖҚЕ-нің 10.1-тармағының талаптарын бұзды (ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 13 қарашадағы № 1196 Қаулысы), жол жүру жылдамдығынан асып, көлік құралын тоқтатуға дейін жылдамдықты төмендету шараларын қолданбай, жүргізуші А. солға бұрылу маневрін жасаған басқаруындағы «Suzuki» маркалы автокөлікпен соқтығысуға жол берді.

Осы оқиғаның нәтижесінде «Suzuki» маркалы автомобиль жүргізушісі алған дене жарақатынан қайтыс болды, «Suzuki» және «Toyota» автомобильдерінің 3 жолаушысына ауыр және орташа ауырлықтағы денсаулыққа зиян келтірілді.

Жүргізілген сараптамалық зерттеулерге сәйкес екі жүргізуші де жол ережесін бұзған [124].

«Жол қозғалысы туралы» 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚР Заңының 16-бабының 1-тармағына сәйкес жол қозғалысы қауіпсіздігі – **қатысушылардың жол-көлік оқиғалары мен олардың зардаптарынан**, сондай-ақ жол жүрісінің экологиялық жағдайға, халықтың денсаулығына теріс әсерінен қорғалу дәрежесін көрсететін жол жүрісінің жай-күйі.

Жоғарыда келтірілген мысалдан көріп отырғанымыздай, екі жүргізуші де көлік қозғалысының қауіпсіз жылдамдығын қамтамасыз етуге және жолдың бос емес бөлігінде маневр жасауға тиісті назар аудармады, бұл ауыр зардаптарға әкелді.

Көптеген отандық және шетелдік зерттеулер көрсеткендей, жол-көлік оқиғаларының көпшілігі автомобильдің ақаулығы немесе жол инфрақұрылымының жетілмегендігі нәтижесінде емес, жол қозғалысы қатысушылары – жүргізушілер мен жаяу жүргіншілердің кінәсінен болып жатады. Дұрыс емес мінез-құлықтың себептері – ЖҚЕ-ні білмеу және сақтамау, оның қатысушыларының мәдениетінің төмен деңгейі, жүргізушілерді

автомектептерде оқытудың жетілмегендігі және т.б. [125, 5-б.].

Криминологияда қылмыскердің жеке тұлғасын зерттеу негізгі орындардың бірін алады, өйткені қылмыс жасау әрқашан оны жасаған адамның жеке тұлғасымен тығыз байланысты.

В.Н. Кудрявцев және В.Е. Эминов атап өткендей: «қылмыстардың сәтті алдын алу, егер назар қылмыскердің жеке тұлғасына аударылса ғана мүмкін болады, өйткені оларды жасау себептерін жеке тұлға алып жүреді. Сондықтан бұл адам қылмыстық мінез-құлықтың барлық механизмінің негізгі және маңызды буыны деп айтуға болады» [126, 150-б.].

Тұлғаны зерттеу қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түріне тән адамның қылмыстық мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтау және оларға қарсы тұру үшін тиісті ғылыми негізделген ұсыныстар жасау үшін қажет.

Қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша кінә нысаны әртүрлі екенін атап өткен жөн.

Кінәнің абайсыз түрі ҚК-нің 345, 345-1-баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән.

ҚК-нің 346-бабында кінәнің екі түрі қарастырылған. Атап айтқанда, ҚК-нің 346-бабының 1-бөлігі бойынша кінә нысаны қасақана болып табылады (көлік құралын басқаруға кінәлінің

тікелей ниеті түрінде, осы құқықтан айырылып, мас күйінде болады).

ҚК-нің 347-бабы бойынша кінә нысаны қасақана болып табылады, яғни адам ЖКО не істегенін түсініп, оқиға орнынан әдейі кетеді.

Сонымен бірге, осы норманың қалған бөлігі үшін әрекет белгілері кінәнің абайсыз түрімен сипатталады (қылмыстық менмендік немесе немқұрайлылық).

Сот практикасы көрсеткендей, автокөлік қылмыстық құқық бұзушылықтары бойынша абайсыздықтың көрінісі көбінесе субъектінің жолда болып жатқан оқиғалардың ерекшеліктеріне қате реакциясымен анықталады.

2018 жылғы 19 қазанда сағат 06:00 шамасында «ВАЗ» маркалы автокөліктің жүргізушісі К. жол төсемінің көріну, жабылу және бейін жағдайлары бойынша қауіпсіз қозғалыс жылдамдығын таңдамай, автомобильдің рулін басқаруды жоғалтып, автожолдың оң жақ шетіне шығып, жаяу жүргінші А-ға соқтығысуға жол берді. Осылайша, К. өз әрекеттерімен ҚК-нің 345-бабының 2-бөлімінде көзделген қылмыстық құқық бұзушылық жасады.

ЖКО жасалғаннан кейін К. қылмыстық жауапкершіліктен құтылғысы келіп, оқиға орнын тастап кетті. Сот-медициналық сараптаманың қорытындысына сәйкес азамат А-ның денсаулығына ауыр зиян келтірілді [127].

Қылмыс субъектілері кінәнің нысанына және қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатына қарай қылмыскерлерді криминологиялық жіктеу кезінде жеке топқа бөлінетінін атап өткен жөн.

ҚК-нің көрсетілген 4 құрамы бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың жыныстық, жас және басқа да әлеуметтік-демографиялық белгілері әр түрлі.

Бұл ақпаратты зерттеу қылмыстық құқық бұзушылықтың зерттелетін түрлері шеңберінде қылмыскердің жеке тұлғасының портретін қалыптастыру үшін қажет.

Талданатын қылмыстық заң нормаларының әрқайсысының ерекшеліктерін ескере отырып, статистикалық мәліметтер мен қылмыстық іс материалдары шеңберінде жеке тұлғаны зерделемей зерттеу толық болмас еді. Бірінші кезекте тұлғаның әлеуметтік-демографиялық деректері тарапынан зерделеу маңызды.

Криминолог-ғалымдардың пікірінше, тұлғаның әлеуметтік-демографиялық сипаттамасы, оның әлеуметтік мәртебесі, әлеуметтік байланыстары туралы эмпирикалық мәліметтердің кең өрісі болып табылады. Сондықтан әлеуметтік-демографиялық қасиеттер қылмыскердің жеке тұлғасын зерттеуде маңызды компонент болып табылады және қылмыстың алдын алу шараларын әзірлеу үшін ерекше маңызға ие.

Қылмыстық құқықта «қылмыстық жауаптылық жасы» деген ұғым бар, оған қол жеткізу арқылы адам өзінің сана деңгейін, не болып жатқанын түсіну және соған сәйкес мағыналы әрекет ету қабілетін ескере отырып, жауапқа тартылуы мүмкін.

Қылмыскердің жеке тұлғасының жасы деп қылмыскердің жеке тұлғасының құрамдас бөліктеріне (қылмыстың ниеті, сипаты және мінез-құлық мотиві) әсер ететін, қылмыскердің жеке тұлғасының физикалық және әлеуметтік-психологиялық даму деңгейін көрсететін және қылмысты болжауға, сондай-ақ, мемлекеттің қылмыстық саясатын түзетуге оны ізгілендіру жолында мүмкіндік беретін әлеуметтік-демографиялық сипаттамаға құрылымдық тұрғыдан кіретін криминологиялық маңызды сандық және сапалық категорияны түсіну ұсынылады [128].

ҚК-нің 345, 345-1, 346, 347-баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі деп қылмыстық құқық бұзушылық жасалған уақытқа дейін 16 жасқа толған, көлік құралын басқарған және ЖҚЕ бұзуға жол берген адам танылады.

И.М. Мацкевич атап өткендей: «жеке тұлғаның дамуының әр кезеңі өзінің жас ерекшеліктерімен сипатталады, олар жеке тұлғаны қалыптастырудың ажырамас элементі болып табылады және жеке тұлғаның, оның психикасының ерекше қасиеттерін білдіреді, дамудың жас кезеңдерінің өзгеру процесінде табиғи түрде өзгереді. Жас ерекшеліктері белгілі бір жас кезеңіндегі даму көрсеткіштерінің негізін құрайтын танымдық, мотивациялық, эмоционалды және басқа салалардың әртүрлі қасиеттерінің кешенін құрайды» [129].

Осылайша, жас ерекшеліктерін анықтау адамның қылмыстық мінез-құлқының себептерінің бірі болып табылады.

Талданған баптар бойынша қылмыскерлердің жасы 16-дан 84 жасқа дейінгі жас аралығын құрайды.

Бұл ретте ҚК-нің аталған баптары бойынша неғұрлым жиі қылмыстық құқық бұзушылық жасайтын адамдар тобын 21 жастан 39 жасқа дейінгі азаматтар құрады.

Мысалы, ҚК-нің 346-бабы бойынша осы жас тобының өкілдері 2022 жылы 1 627-дан 1 226 қылмыстық құқық бұзушылық жасады. Яғни, 2022 жылы осы норма бойынша жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы санының шамамен 76%-ы.

Гендерлік негізде қылмыскерлердің көпшілігі елдегі еркектердің саны әйелдермен салыстырғанда 471 560 аз болғанына қарамастан ер адамдар болды (ҰСБ-нің деректері бойынша 2023 жылдың 1 қаңтарына сәйкес мәліметтері бойынша әйелдер саны 10 118 282, ерлер – 9 646 722 адамды құрады). Орташа алғанда, олар сотталғандар санының 95% құрады.

Сонымен қатар, бұл көлік құралын басқаратын әйелдердің ерлерге қарағанда аз болуына байланысты. Мәселен, «Азаматтарға арналған үкімет» корпорациясының деректеріне сәйкес, 2020 жылы әйелдер қатарынан автокөлік әуесқойлары

173 мың жүргізуші куәлігін ресімдеді, бұл берілген жалпы санының 21% құрады. [130].

Бұл көрсеткіш әйелдерде криминогендік фактордың аздығын көрсетеді.

Портретті қалыптастыру кезінде қылмыскердің білім деңгейін зерттеу маңызды. Криминологиядағы жалпы ереже бойынша қылмыскерлер білімнің жоқтығымен немесе төмен деңгейімен сипатталады.

Сонымен қатар зерттеу шеңберінде осы қылмыс үшін сотталғандардың шамамен 60%-ы орта білімі бар, орта кәсіптік немесе аяқталмаған жоғары білімі бар адамдар сотталғандардың 37% болғандығы анықталды.

Бұл факт адамның көлік құралын басқару үшін тиісті дайындықтан өтуі, базалық құқықтық нормаларды игеруі қажет екендігіне байланысты деп санаймыз.

Мысалы, 2022 жылы ҚК-нің 345-бабы бойынша 735 сотталушының 485-сін орта білімі бар адамдар жасаған.

ЖКО-ны жасаған қылмыскердің жеке тұлғасын қылмыстық тұлғаның жалпы портретінен ажырататын тағы бір әлеуметтік аспект – жұмыспен қамту.

А.В. Соляной атап өткендей: «егер жалпы девиантты тұлға жұмыстан, оқудан, еңбектен жалтарумен сипатталса, онда жол-көлік қылмыскері, керісінше, тұрақты жұмыс пен басқа да кәсіптердің болуымен сипатталады. Осылайша, ЖКО-ны жұмысқа асығатын немесе жұмыста жүрген

жүргізуші (такси, қоғамдық көлік, өнімді жеткізуді жүзеге асыратын кәсіпорын жүргізушісі; және т.б.) жиі жасайды. Зияткерлік қызметпен айналысатын адамдар ЖҚЕ-ні бұзуға бейім емес» [131].

Сонымен қатар талдау көрсеткендей, қылмыстардың ең көп санын жұмыссыздар жасайды. Мәселен, 2022 жылы 907 сотталушының 621-і жұмыссыз болған (2017 ж. – 663, 2018 ж. – 795, 2019 ж. – 768, 2020 ж. – 511, 2021 ж. 895 сотталушының 609-ы).

Айта кету керек, талданып отырған салада қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың жұмыспен қамтылуы бойынша деректер екіұшты.

Атап айтқанда, егер 2017 жылдан 2020 жылға дейін осы бап бойынша сотталғандар құрамындағы жұмыссыздар санының төмендеуі байқалса, 2021 және 2022 жылдары сотталғандар санының күрт өсуі (16%-ға) байқалады.

Бұл фактіні коронавирус бойынша пандемия мен карантин кезінде қойылған шектеулерге байланысты көптеген азаматтар жұмыссыз қалғандығымен және тиісінше жеке жүк тасымалдаумен жұмыс істейтін немесе қылмыс жасағаннан кейін және қылмыстық қудалау орбитасына тартылғаннан кейін жұмыстан шығарылғандығымен байланыстыруға болады.

Көрсетілген қорытынды статистикалық мәліметтермен расталады. ҰСБ-нің мәліметтері бойынша 2019 жылы жұмыссыздар саны – 440 700 адамды құрады, 2020 жылы олардың саны 12 000-нан астамға өсті және қазірдің өзінде – 452 986

адамды құрады, 2021 және 2022 жылдары жұмыссыздар саны аздап төмендеп, тиісінше – 450 407 және 450 305 адамды құрады.

Жеке тұлғаның криминогенділігін зерттеудің маңызды шарты оның отбасылық жағдайы болып табылады.

Әлеуметтану мен криминологияда отбасылық адамдар жауапкершіліктің жоғары деңгейімен сипатталады деп саналады.

Сонымен қатар, осы көрсеткіш бойынша статистика осы пікірді қайта қарау қажеттілігін көрсетеді, өйткені бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың ең көп санын отбасылық адамдар жасаған.

2017-2021 жылдары ҚК-нің 345-бабы бойынша сотталған адамдардың ішінен некедегі қылмыскерлердің 60%-ы болды.

Барлық осы баптар бойынша қылмыскердің жеке тұлғасын зерттеу қылмыскерлердің жүргізушілік тәжірибесін талдаусыз толық болмас еді.

Соттарда зерттелген қылмыстық істердің негізінде осы көрсеткішті талдау кезінде (60) ЖКО көбінесе автокөлікті басқаруда белгілі бір тәжірибесі бар жүргізушілер жасайтыны анықталды.

10 жыл ішінде өтілі бар жүргізушілер саны сотталғандар санының шамамен 70%-ын құрады.

Сонымен қатар, ЖКО үшін сотталған адамдардың жолдағы қауіпсіз мінез-құлық талаптарын бұзғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке

тарту фактілерінің болуы мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық.

60 сотталушының тек 5-інде ғана ЖҚЕ-ні бұзғаны үшін әкімшілік жаза болған жоқ. Қалғандары 1-ден 10-ға дейін немесе одан да көп рет әкімшілік жауапкершілікке тартылды.

Азамат Қ. көлікті басқара отырып, жаяу жүргіншіге соқтықты. Жаяу жүргінші соққыдан қарама-қарсы келе жатқан көлікке соғылды. Жаяу жүргінші оқиға орнында қайтыс болды.

Іс материалдарынан көрініп тұрғандай, азамат Қ. аталған оқиғаға дейін ЖҚЕ-ні бұзғаны үшін 9 рет әкімшілік жауапкершілікке тартылған [132].

Сонымен қатар, әкімшілік жауапкершілікке тартылған адамдардың көп санына қарамастан, ЖКО үшін қылмыстық жауапкершілікке 60 адамның тек 2-і ғана тартылды, яғни, құқық бұзушылардың қарастырылып отырған санатын әлеуметтік деформация және одан да қоғамға жат, қылмыстық көзқарас күнделікті мінез-құлыққа тән емес адамдар ұсынады.

Осыған байланысты жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған қылмыскердің жеке тұлғасының портретін қалыптастыру үшін оның моральдық-психологиялық аспектілерін зерделеу қажет.

Азамат С. мас күйінде көлік жүргізіп келе жатып қарама-қарсы келе жатқан көлікті жібермеді және ЖКО-ны жасады, нәтижесінде екінші көліктің жүргізушісі сол жерде қайтыс болды, оның жолаушысының денсаулығына жеңіл зиян келтірілді.

Кінәлі С-ның өзі көлікті тастап, болған оқиға мен зардап шеккен адамдар туралы уәкілетті органдарға хабарламай, апат болған жерден таксимен жасырынып, зақымдалған көлікте басқа адамға жалған құжаттар қалдыруға тырысты [132].

Әрине, жоғарыда айтылғандай, апат кезінде соққы жасаған адамның білімі немесе отбасылық жағдайы маңызды емес. Бірақ әрбір нақты жағдайда мінез-құлықта басты рөл атқарған бір немесе басқа жағдайды ажыратуға болады. Бұл адамның жеке қабілеттеріне ғана емес, жасалған қылмыстың сипатына да байланысты.

Осылайша, қылмыскердің қылмыстық мінез-құлқының негізі сақтық ережелерін елемей, құқықтық сауатсыздығы, өзіне деген сенімділігінің жоғары болуы, өз іс-әрекеттерін бағалауға немқұрайлылығы, заңнамада қарастырылған санкциялардан қорқу сезімінің болмауы және т. б. сияқты жағымсыз қасиеттерде көрінетін белгілі бір жеке «ақаулар» болуы мүмкін.

П.С. Дагель оларды 3 топқа бөлді:

- ақпаратты қабылдау мен өңдеудегі ақаулар (субъект сақтық ережелерін сақтау қажеттілігі туралы қолда бар ақпаратты қабылдамады, қабылданған ақпаратты түсінбеді, оны дұрыс бағаламады, қате тұжырымдар жасады);

- шешімнің ақаулары (субъект қоғамға зиян келтіруді болдырмайтын шешім таппады, дұрыс емес шешім қабылдады);

- әрекет ақаулары (субъект зиянды нәтиженің алдын алу үшін қажетті әрекетті дұрыс орындай

алмады), олар жалпы назар аудармау ретінде анықталады [133].

Е.О. Ефимова атап өткендей: «жол-көлік қылмысының себебі тек жүргізушінің әрекеті болуы мүмкін... Жағдай әрдайым жүргізушіге мүмкін болатын шешімдерді ұсынады, олардың біреуін өзінің қасиеттеріне байланысты қолдана алады» [134, 11-б.].

ІМ өкілдерінің пікірінше, ЖКО-ның негізгі себебі жол қозғалысына қатысушылардың өте төмен жол тәртібі болып табылады [135].

Осылайша, қылмыс жасаған адамдардың моральдық-психологиялық қасиеттерін талдау көп жағдайда оларға шамадан тыс сенімділік пен жеңілдік (көбінесе жауапсыздықпен шектеседі), назар аудармау және қалыптасқан жағдайдың тәуекелдерін бағалай алмау, олардың мүмкіндіктерін дұрыс бағаламау және жолда жүріс-тұрыстың заңмен белгіленген ережелерін елемей тән екенін көрсетті.

Осылайша, жол қозғалысы қауіпсіздігі саласында қылмыс жасаған қылмыскердің жеке тұлғасын орта білімі бар, үйленген, белгілі бір жүргізуші өтілі бар, ЖҚЕ үшін бірнеше рет әкімшілік жауапкершілікке тартылған, өз мүмкіндіктерін айналасындағыларға зиян келтіру мүмкіндігімен толық өлшей алмайтын ер адам ретінде анықтауға болады.

Жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласындағы құқық бұзушылықтар үшін белгіленген қылмыстық және

әкімшілік жауапкершілікпен қатар, қолданыстағы заңнама ҚР ӘҚБтК-де анықталған құқық бұзушылықтардың алдын алу құралы ретінде әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларын көздейді.

ӘҚБтК-нің 52-бабына сәйкес әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға ЖҚЕ-ні білуін тексеруге жолдама түрінде әкімшілік-құқықтық ықпал ету шарасы қолданылады.

Бұл ықпал ету шарасы ҚР ӘҚБтК-нің қолданыстағы редакциясына сәйкес жекелеген баптарға ғана қолданылады (5 құрам бойынша – ӘҚБтК-нің 594-баптың 4-бөлігі, 596-баптың 4-бөлігі, 598-баптың 2-бөлігі, 599-баптың 2-бөлігі, 600-бабы 2-бөлігі).

2017 жылы ӘҚБтК-нің 53-бабына енгізілген өзгерістерге дейін ЖҚЕ-ні білуді тексеру түріндегі әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары Әкімшілік құқық бұзушылықтардың 14 құрамы бойынша көзделгендігін айта кету керек.

Осы норма шеңберінде әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілетті органның (лауазымды адамның) қаулысы негізінде кінәлі адамдар ЖҚЕ-ні білуін тексеру үшін емтихан тапсыруға жіберіледі.

Өз кезегінде, қаулыны алған күннен бастап екі ай ішінде ЖҚЕ-ні білуге емтихан тапсырмау көлік құралын басқару құқығын тоқтатудың негіздерінің бірі болып табылады («Жол жүрісі туралы» 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚР Заңының 75-бабының 1-тармағының 3-тармақшасы).

Бұл ретте ӘҚБТК полиция қызметкерінің 53-бапта көрсетілген әкімшілік құқық бұзушылықтарды қайталап жасағаны үшін жол қозғалысы ережелерін білуін тексеруге жіберу туралы қаулы шығаруды көздейді.

Яғни, полиция қызметкерінің жеке қатысуы, хаттама жасау арқылы бұзушылықты тіркеу және ЖҚЕ-ні білу үшін емтиханды қайта тапсыруға жіберу туралы қаулы шығару қажет.

Әйтпесе, кінәлі адам полиция органдарының назарынан тыс қалады және тиісінше көзделген ықпал ету шараларына ұшырамайды, сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне ұшырайды.

Осыған байланысты жазаның заңдылығы мен бұлтартпаушылық принциптері, сондай-ақ көрсетілген әкімшілік-құқықтық ықпал ету шарасына бөлінген алдын алу рөлі іс жүзінде өз мәнін жоғалтады.

Осылайша, бұл полиция қызметкерін алмастыра алатын және автоматты режимде ЖҚЕ-ні білуін тексеру үшін кінәлі адамды емтихан тапсыруға жіберу үшін тиісті қаулы қалыптастыра алатын арнайы алгоритмдерді әзірлеу және енгізу қажеттілігін тудырады.

Мұндай шаралар, ең алдымен, жүргізушілерде көлік құралын басқару мәдениетін арттыруға бағытталған, жолда қауіпсіз жүріс-тұрыстың жалпы қабылданған нормалары мен ережелерін сақтауға ықпал етеді.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, апаттар санының төмендеуі келесі іс-шараларды өткізудің арқасында орын алады:

- агрессивті жүргізу, сондай-ақ алкогольдік немесе есірткілік мас күйінде көлік жүргізу жағдайларын анықтау мақсатында бейнекамералармен, радарлармен және арнайы сигналдармен жабдықталған арнайы машиналарда аса апатты жол учаскелерін патрульдеу;

- құқық бұзушылықтар үшін балдық жүйені қосу. Жүргізушінің тарихында қауіпті мінез-құлық фактілерінің белгілі бір санына жеткен кезде көлік құралын басқаруға арналған лицензия жойылады немесе оның қолданылуы тоқтатылады.

Сонымен, Американың көптеген штаттарының, сондай-ақ Ұлыбританияның, Францияның, Германияның, Австралияның, Жапонияның, Сингапурдың заңнамасында «сақтықсыз көлік жүргізу» (ЖҚЕ-ні абайсызда бұзумен) және «қауіпті көлік жүргізу» (ЖҚЕ-ні қасақана бұзумен) ұғымдары бөлінген. Бұл ретте біріншісі әкімшілік-құқықтық бұзушылық, ал екіншісі – қылмыстық жазаланатын әрекет деп танылады.

Мұндай көлік жүргізу үшін жаза ретінде осы елдердің заңдарында қарастырылған:

- 5 күннен 6 айға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру; жүргізуші лицензиясынан 1 айдан 1 жылға дейінгі мерзімге айыру;

- автокөлікті басқару емтиханын міндетті түрде қайта тапсыру, сондай-ақ көлік құралын қауіпсіз

басқару және (немесе) мінез-құлық мәдениеті бойынша оқу курсы тыңдау;

- зиян (залал), оның ішінде моральдық зиян келтіру фактісі бойынша ақшалай айыппұлдар.

- көлік құралын басқаруға лицензия алу үшін мінез-құлық мәдениетін міндетті түрде оқыту (бұзушылық салдарынан алынған бастапқы немесе қайталама);

- БАҚ-ты, әлеуметтік жарнамаларды және халықты ақпараттандыру брошюраларын агрессивті жүргізуге қарсы бағдарламалар шеңберінде кеңінен қолдану [136].

Яғни, ЖҚЕ-ні бұзғаны және қауіпті жүргені үшін жауапкершілікке тартылған кезде көлік жүргізу мәдениеті мен халықты ақпараттық оқытуға ерекше назар аударылады.

Алайда, зерттеу нәтижелері жолдағы жағдайға жүргізушілер ғана емес, сонымен қатар, жол инфрақұрылымының сапасы да әсер ететіндігін көрсетті. Жол сапасы бойынша елдер рейтингінде Қазақстан 141-ден 93-ші орынды иеленді. ПМ автожолдарын талдау барысында елімізде 23 мыңнан астам жол белгілерін орнату қажеттігі анықталды.

ПО мәліметтері бойынша қазіргі уақытта жолдардағы өлім-жітім ЖКО-ның негізгі үш түрінің динамикасына байланысты – бұл жаяу жүргіншілердің соқтығысуы, көліктердің аударылуы және қарсы соқтығысуы. ЖКО-ның бұл түрлеріндегі өлім-жітім барлық қаза тапқандардың 56%-ын

кұрайды. Яғни, ЖКО-ның 3 негізгі түрі, олардың алдын алу тек бөлу тосқауыл қоршауларын, реттелетін жабдықтарды, сондай-ақ жер үсті және жер асты жаяу жүргіншілер өткелдерін енгізу және орнату арқылы мүмкін болады. Ел бойынша барлығы 13 мың ақау анықталды, олар бойынша мұндай ақауларды жою жөнінде 8 мыңға жуық ұйғарым берілді, автомобиль жолдарын күтіп ұстамағаны үшін бір мың лауазымды тұлға әкімшілік жауапкершілікке тартылды [137].

Яғни, уәкілетті органдар мен ұйымдар оның ішінде автокөлік қылмыстарын азайтуға бағытталған ақпараттық технологиялардың жетістіктерін пайдалана отырып, бірқатар алдын алу шараларын қабылдады.

Сонымен қатар, жолдарда денсаулыққа (көбінесе өлімге әкеп соғады) және мүлікке зиян келтіріледі. Сондықтан, қабылданған шаралар жеткіліксіз деп болжауға болады. Осыған байланысты келесі ескерту шаралары ұсынылады.

Ақпараттық-ағарту қызметі:

БАҚ-та, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрі үшін сотталған адамдардың қатысуымен және ЖҚЕ бұзу нәтижелерін көрсетумен (ЖКО қорытындылары) тұрақты негізде ақпараттық-ағарту жұмысын жүзеге асыру.

Ұйымдастыру-басқару қызметі:

1. Жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың басымдықтары масаң күйде көлік жүргізуге қарсы күресті,

жылдамдықты асыруды және жалпы ЖҚЕ сақтамауды, жолдардың сапасы мен жабдықталуын арттыруды айқындау.

2. Жауапты мемлекеттік органдардың, бизнес субъектілерінің және қоғамдық ұйымдардың өзара іс-қимылы арқылы халықты жұмыспен қамту жөніндегі мемлекеттік саясатты іс жүзінде іске асыруды қамтамасыз ету.

3. ПМ ЖҚЕ-ні қасақана бұзушыларға қатысты әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларын белсенді қолданады.

Құқықтық қамтамасыз ету шаралары:

1. Жүргізушілер жасаған ЖҚЕ-ні бұзғаны үшін балдық жүйені енгізу туралы мәселені үкіметтік деңгейде қарастыру. Олар таусылған жағдайда қасақана бұзушыларға қатысты ЖҚЕ-ні білуге емтихандарды қайта тапсыруға және көлік құралын басқару құқығынан айыруға жолдау шараларын қабылдау.

2. ПМ ӘҚБтК-нің 53-бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылықтарды бірнеше рет жасау фактілері анықталған кезде полиция қызметкерін ауыстыруға қабілетті арнайы алгоритмдерді әзірлеу және енгізу туралы мәселені қарастыру және кінәлі адамды ЖҚЕ білімін тексеру үшін емтихан тапсыруға жіберу үшін автоматты режимде тиісті қаулы қалыптастыру қажет.

5 Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған қылмыскер тұлғасының криминологиялық сипаттамасы

Бұл бөлімде Астана қаласының, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Қостанай облыстарының соттары қараған мұрағаттық қылмыстық істерді және Шығыс Қазақстан облысының ҚАЖД түзеу мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталғандардың жеке істерін зерделеу нәтижелері негізінде арнайы әдебиеттер теориялық талданады. ҚК-нің 366, 367, 368-баптарында көзделген сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасайтын тұлға ұғымының анықтамасы қаралады, оның әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары мен типологиялары, сыбайлас жемқордың жеке тұлғасын қалыптастыруға әсер ететін факторлар, сондай-ақ қылмыс жасалғанға дейін және ол анықталғаннан кейін сыбайлас жемқордың мінез-құлқына зерттеу жүргізіледі.

Халықаралық және отандық сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламалар мен стратегиялар әрқайсысының ішкі сенімі ретінде сыбайлас жемқорлыққа нөлдік төзімділікті анықтайтыны белгілі.

Төзімсіздік атмосферасын құру сыбайлас жемқорлық көріністеріне жол бермеу бойынша тиімді шаралар қабылдауды талап етеді. Мұндай шараларды әзірлеу сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдындағы себептер мен

жағдайларды ғана емес, сонымен бірге қылмыскердің жеке тұлғасының ерекшеліктерін де терең зерттеуді қамтиды. Осыған байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әдістерін үнемі жетілдіру қажеттілігін ескере отырып, аталған проблеманы зерделеу ерекше өзектілікке ие болады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған қылмыскердің жеке тұлғасының мазмұнын ашатын негізгі анықтама – сыбайлас жемқорлық ұғымы.

Сыбайлас жемқорлық (лат. corruptio) – пара беру, лауазымды тұлғалардың сатылуы [138, 260-б.]. ТМД елдерінің қылмыстық құқық және криминология теориясында да осы терминнің синонимі қолданылады – «парақорлық» [139, 67-б.], оның түрлері пара алу (ҚК-нің 366-бабы), пара беру (ҚК-нің 367-бабы) және парақорлыққа делдалдық (ҚК-нің 368-бабы) болып табылады.

Тиісінше, сыбайлас жемқор – бұл пара алу процесіне қатысатын адам.

Парақорлыққа тартылған адамға сыбайлас жемқорлықтың үш негізгі түрі жатқызылуы мүмкін.

Біріншіден, бұл кез келген заңсыз әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасағаны үшін тікелей материалдық сыйақы алатын адам. Бұған, атап айтқанда, пара алушы жатады.

Сыбайлас жемқорлықтың екінші түрі – пара беруші, пара алушының лауазымдық өкілеттіктерін іске асыру арқылы өз мәселелері мен проблемаларын шешуге ұмтылатын адам.

Үшінші түрі – делдал, пара берушінің мүдделерін білдіру және пара алушыға заңсыз сыйақы беру функциялары жүктелген адам.

Сыбайлас жемқорлықтың барлық үш түрі бір-бірімен қылмыстық қатынастардың қатысушылары болып табылады. Бұл ретте, істің мән-жайына байланысты, пара беруші пара алушымен тікелей өзара іс-қимыл жасаған жағдайда делдал болмайды.

Егер сыбайлас жемқорлықтың барлық үш түрінің қарым-қатынас схемасын қарастыратын болсақ, онда делдалдың өзіне тән белгісі оның тікелей пара алушыға әсер ету мүмкіндігі бар екенін анықтауға болады.

Пара беруші өз мәселесін шешу, белгілі бір артықшылықтар алу үшін делдалға жүгінеді. Бұл ретте пара берушінің өзі онымен сенімді қарым-қатынастың болмауына байланысты пара алушымен әрдайым тікелей байланысқа түсе бермейді. Ол үшін пара беруші делдалдың қызметіне жүгінеді. Делдалдың қызығушылығы парадан үлесін алу немесе пара берушінің пайдасын қамтамасыз ету болып табылады. Егер іс бойынша делдал болмаса, онда пара беруші заңсыз құқықтық қатынасқа дербес түседі.

Пара берушінің пара алушыдан айырмашылығы ол өзіне қажетті билік өкілеттіктеріне ие емес. Пара беруші мен пара алушы арасында қалыптасатын қарым-қатынастағы міндетті жағдай пара берушіде белгілі бір проблемалық мәселенің, ол ұмтылатын мақсаттың болуы (құқық бұзушылық үшін

жауапкершіліктен аулақ болу, тендерді жеңіп алу, жоғары лауазымға орналасу, грант алу және т.б.) болып табылады.

Пара берушінің мінез-құлқына пара алушы айтқан ұсыныстың сомасы үлкен әсер етеді. Көбінесе, одан әрі мінез-құлыққа және айтылған сомаға байланысты әлеуетті пара берушілер куәгерлердің іс жүргізу мәртебесіне ие бола отырып, адал өтініш берушілерге айналады.

Мұнда критерий пара берушінің қаржылық мүмкіндіктері болуы мүмкін, өйткені егер пара сомасы олар үшін қолайлы болса және нәтижесінде ол белгілі бір игілікке (пайдаға) ие болса, онда ол пара алушының шарттарын орындауға келіседі.

Сыбайлас жемқорлық қатынастардың барлық қатысушылары өз мүдделерін іске асыру түрінде бірыңғай мақсатпен біріктірілгенін ескере отырып, олардың барлығы сыбайлас жемқорлық ұғымына жатады деп санаймыз.

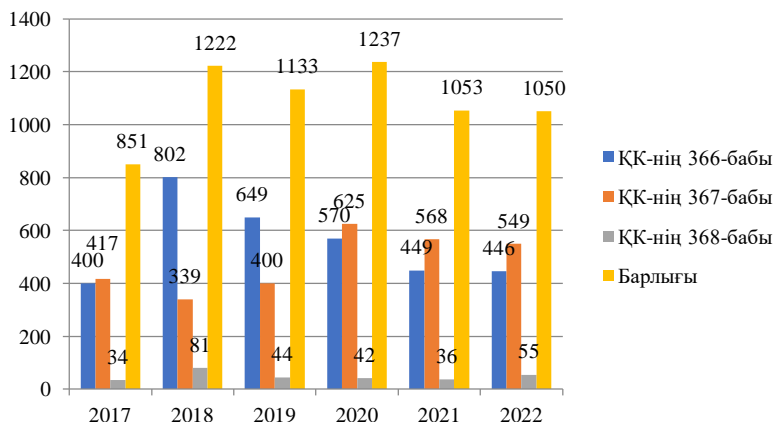
Сыбайлас жемқордың жеке тұлғасын криминологиялық зерттеу оның жеке тұлғасын қалыптастыратын әлеуметтік және психологиялық сипаттағы бірқатар қасиеттері мен белгілерді анықтаудан тұрады.

Осы зерттеу шеңберінде парақорлық субъектілерінің жеке тұлғасының тән қасиеттері айқындалды.

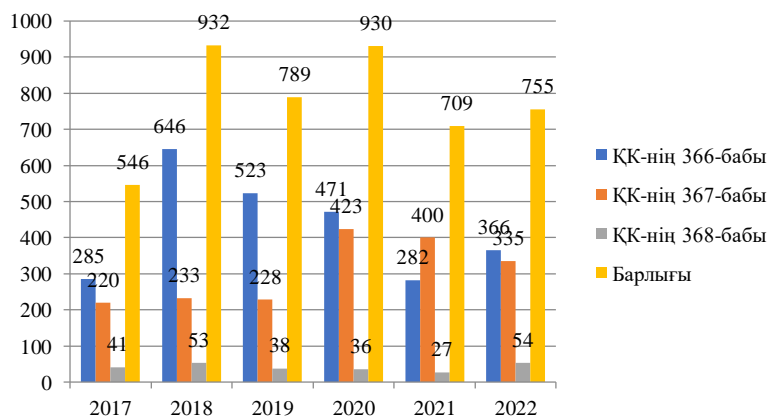
ҚСЖАЕК мәліметтеріне сәйкес ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша 2017-2022 жылдары 6 546 қылмыс тіркелді (11-сурет), оның ішінде сотқа 4 661

немесе жалпы санының 71% жіберілді (12-сурет), бұл қарастырылып отырған қылмыстардың құбылмалылығын көрсетеді.

11-сурет. 2017-2022 жылдары ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша тіркелген қылмыстар мәліметтері

12-сурет. 2017-2022 жылдары ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша сотқа жіберілген қылмыстық істер туралы мәліметтер

2017-2022 жылдары барлығы 1 932 адамға қатысты ҚК-нің 366-бабы бойынша қылмыстық істер сотқа жолданды, оның ішінде ПО қызметкерлері – 614 (31,8%), әкімдіктер мен олардың құрылымдық бөлімшелерінің қызметшілері – 388 (20,1%), МКК қызметкерлері – 141 (7,3%), ҚАЖК қызметкерлері – 76 (3,9%), ауыл шаруашылығы министрлігінің қызметкерлері – 72 (3,7%), келісімшарт бойынша әскери қызметшілер – 70 (3,6%), өзге де мемлекеттік құрылымдардың қызметшілері – 53 (2,7%), инвестициялар және даму комитетінің қызметшілері – 48 (2,5%), әкімдер – 44 (2,3%).

Жұмыспен қамту бөлінісінде 2017-2022 жылдары ҚК-нің 367-бабы бойынша сотқа қылмыстық істер жіберілген 1 279 адамның ең көп пайызын жұмыссыздар және оқымайтындар – 372 (29,1%), дара кәсіпкерлер – 144 (11,3%), жүргізушілер – 130 (10,2%), қылмыстық жаза тағайындаумен сотталғандар құрайды, қылмыстық жаза тағайындалып, жазасын өтеуге тартылған сотталғандарға – 89 (7%), әкімдіктердің және олардың құрылымдық бөлімшелерінің қызметшілері – 63 (4,9%), ПМ қызметкерлері – 48 (3,7%), жұмысшылар – 40 (3,1%), жалдамалы жұмысшылар – 37 (2,9%).

2017-2022 жылдары барлығы 336 адамға қатысты ҚК-нің 368-бабы бойынша қылмыстық істер сотқа жолданды, олардың көпшілігі жұмыссыздар және оқымайтындар – 27 (8%), әкімдіктер мен олардың

құрылымдық бөлімшелерінің қызметшілері – 16 (5%), қылмыстық жаза тағайындаумен өтеуге жазасын жататын сотталғандар – 13 (4%), ПМ қызметкерлері – 13 (4%), жеке кәсіпкерлер – 10 (3%).

Пара алған адамдардың жалпы құрылымындағы ПО қызметкерлерінің үлесі іс жүзінде аз болып көрінеді, өйткені мемлекеттік органдар арасында ПО персоналы ең көп.

Бұл ретте сотталғандар бойынша деректер салыстырмалы түрде тұрақты. Мәселен, 2017-2022 жылдары ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша 3 389 адам сотталды, оның ішінде 2017 жылы – 596, 2018 жылы – 661, 2019 жылы – 574, 2020 жылы – 602, 2021 жылы – 569, 2022 жылы – 387 (6-кесте).

6-кесте. ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша сотталғандар саны

бап/жыл	2017	2018	2019	2020	2021	2022
366	407	435	366	334	207	183
367	151	180	180	244	340	184
368	38	46	28	24	22	20
Барлығы	596	661	574	602	569	387

2017-2021 жылдары зерттелген қылмыстық істер мен статистикалық мәліметтерден сотталғандардың 75% – бұрын қылмыстық жауапкершілікке тартылмаған жоғары білімі бар адамдар құрайды. Олардың жартысы 25 пен 35 жас аралығындағы адамдар.

Бұл тұжырым жоғарыда аталған жас тобы адамның мансаптық өсуге, қаржылық және әлеуметтік байлыққа, материалдық жағдайды

жақсартуға ұмтылатын өмір кезеңінде екендігіне негізделген. Психологтар 30 жастан кейін орташа жетілу кезеңі басталатынын немесе оны «басқаларға қамқорлық» деп те атайтынын айтады [140]. Тиісінше, бұл қамқорлық, ең алдымен, жақын ортаға таратылады, бұл сотталғандардың 79,5%-ы жасалған кезде отбасылық және сәйкесінше кәмелетке толмаған балалары болғандығы туралы деректермен расталады (13-сурет).

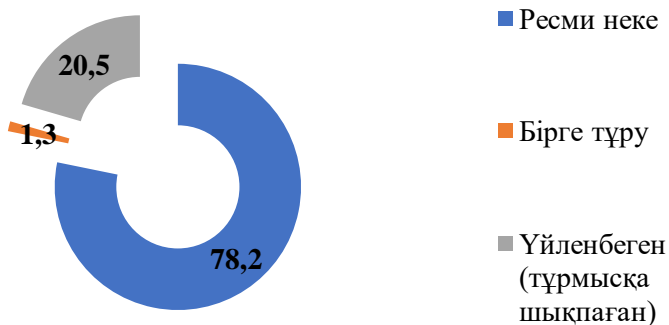
Сыбайлас жемқорлық шенеуніктері көбінесе қызметте оң сипатталады, негізінен бұл жоғары жұмыс қабілеттілігі, орындаушылық және өз кәсібінің егжей-тегжейін терең білетін адамдар. Зерттелген істердің материалдарында бірде-бір теріс сипаттама болған жоқ.

Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлық шенеунігі ұсталғаннан кейін оның бұрынғы әріптестері оның орнында олардың кез келгені болуы мүмкін екенін түсініп, оған жанашырлық танытуы мүмкін екенін ескеру қажет. Сондықтан, қылмыстық істер бойынша сауалдарға оң сипаттамаларды жолдау корпоративтік ынтымақтастыққа байланысты болуы мүмкін.

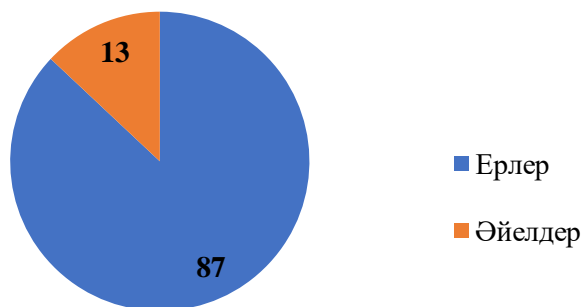
Әйелдердің сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне аз қатысатындығы туралы мәлімдеме өте әділетті. Гендерлік негізде, ҚСЖАЕК мәліметтері бойынша, 2017-2022 жылдары паракорлық жасауда ер адамдар басым болды (87%) (14-сурет).

Зерттеу барысында зерттелген қылмыстық істердің тек 4-і ғана әйел адамдарға қатысты болды.

13-сурет. ҚК-нің 366, 367, 368-баптары бойынша сотталғандардың отбасылық жағдайы

14-сурет. Гендерлік белгісі бойынша мәліметтер (ҚК-нің 366, 367, 368-баптары)

Әйелдердің сыбайлас жемқорлықтың төмен факторларының бірі-орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың басшылық лауазымдарында әйел адамдардың аз өкілдік етуі деп санаймыз. Мәселен, ҚР Үкіметінің 23 мүшесінің ішінде тек үш әйел – Министрлер

(Денсаулық сақтау, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, Экология және табиғи қорғау). облыстардың, астананың және Республикалық маңызы бар қалалардың 17 әкімдерінің арасында бірде-бір әйел жоқ. ҚР Парламенті Сенатының 2023 жылғы 25 мамырдағы жұмыс істеп тұрған 49 мүшесінің ішінен әйел адамдарды тек 10 депутат құрайды.

Сонымен қатар, шетелдік әдебиеттерде әйелдердің қылмыстық мінез-құлыққа, соның ішінде сыбайлас жемқорлыққа бейімділігі аз [141] және олардың сыбайлас жемқорлықты таратпауға оң әсері мол [142].

Бұл ерекшелік әйелдерде отбасы алдындағы жауапкершілік сезімі, өз балаларына қамқорлық жасау, сондай-ақ ықтимал жағымсыз салдардан қорқу сезімі күшті дамығандығына байланысты болуы мүмкін. Тиісінше, мемлекеттік органдарда гендерлік теңдік қағидатын сақтау қажеттілігіне назар аудару керек. Бұл сыбайлас жемқорлықты төмендету факторларының бірі болуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері лауазымдық, қызметтік жағдайы бойынша да ерекшеленеді. Көбінесе шенеуніктің дәрежесі неғұрлым жоғары болса, ол алатын сыйақы мөлшері соғұрлым үлкен болады.

Заңсыз алынған сомаларға байланысты мынадай деректер анықталды (230 сотталған адамның ішінен):

100 мың теңгеге дейінгі соманы 77 адам (33%); 100-ден 500 мың теңгеге дейін – 41 адам (17,8%); 500 мыңнан 1 млн. теңгеге дейін – 24 адам (10,4%); 1-ден 5 млн. теңгеге дейін - 37 адам (16%); 5-тен 10-ға млн. дейін - 21 адам (9,1%). 10 млн. теңгеден астам сома - 29 адам (12,6%). Осылайша, келтірілген сандар қарапайым немесе тұрмыстық сыбайлас жемқорлық саласында орын алған паралардың аз мөлшерінің басым екендігін көрсетеді.

Бұл көрсеткіштер Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тұжырымдамасында шешуді талап ететін негізгі проблема ретінде орта мерзімді перспективада тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың белгіленуіне себеп болуы мүмкін. Бұл ретте сыбайлас жемқорлыққа сезімтал органдар мен мекемелердің тізбесінде әлі де «мемлекеттік емханалар мен ауруханалар, полиция, жер қатынастары басқармалары, ХҚКО, мемлекеттік балабақшалар мен жоғары оқу орындары» бар [143].

Қылмыстық істер бойынша орын алған бірқатар жауап алуларда сыбайлас жемқорлар «аздап», «шамалы мөлшерде», «байқалмауы үшін» алғанын көрсетті, тиісінше, пара берушінің қаржылық мүмкіндіктерінен басқа, уақыт өте келе тегістеуге бейім өзін-өзі сақтау және бақылау сезімі маңызды рөл атқарады.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың лауазымдық өкілеттіктеріне, сондай-ақ алынған мәліметтерге сүйене отырып, оларды үш топқа бөлуге болады:

- **бірінші топ** (төменгі топ) – елеусіз әкімшілік лауазымдарды атқаратын сыбайлас жемқорлар - өңірлік буын жергілікті атқарушы органдарының бас мамандары, құқық қорғау органдарының кіші және орта басшы құрамы және т.б.

Осы топтың өкілдері өз қызметінің ерекшелігіне байланысты халықпен тікелей байланыста болады (ХҚКО инспекторлары, жол-бекет полициясының қызметкерлері, тіркеуші органдардың қызметкерлері және т.б.), яғни азаматтармен тікелей жұмыс істейді.

Парақорлықтың бұл деңгейі тұрмыстық сыбайлас жемқорлық пен ұсақ парақорлықтың көптеген фактілерінен туындайтын салдардың едәуір көлемімен қауіпті, нәтижесінде халықтың жалпы мемлекеттік органдарға деген сенім деңгейіне теріс әсер етеді.

Мәселен, лауазымды адам параның ірі сомасын біржолғы алған жағдайда, аталған факт субъектінің бұдан былай сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасамауына не мұндай мүмкіндікті жоғалтуына байланысты белгісіз болып қалуы мүмкін.

Егер қандай да бір салада жүйелі негізде белгілі бір парақорлық үшін мәселелер шешілсе (мысалы, патрульдік қызмет қызметкерлері ақы алатын

трассаның тұрақты патрульдік учаскесі), онда қоғамда заңсыз сыйақы үшін осы немесе өзге мәселені шешу мүмкіндігінің болуы туралы тұрақты пікір пайда болады, сол арқылы сыбайлас жемқорлық менталитеті қалыптасады;

- **екінші топ** (орта) – функционалы құжаттарға қол қою құқығының болуын көздейтін, соңғы кезеңде шешімдер қабылдау жөніндегі өкілеттіктері бар лауазымды тұлғалар. Мысалы, инвестициялық субсидиялау шартына қол қоятын облыс әкімдігінің ауыл шаруашылығы басқармасының басшысы. Бұл адамдар енді бастапқы құжаттарды дайындауды жүзеге асырмайды, қарамағындағыларға нұсқаулар береді, пара берушінің пайдасына заңсыз әрекеттерді жүзеге асырудың барлық процесін бақылайды;

- **үшінші топ** (жоғары деңгей) – бақылау өкілеттіктерін жүзеге асыратын, жеке органның, мекеменің, ұйымның жұмысын ұйымдастыратын мәселелер кешені бойынша шешім қабылдайтын субъектілер. Оларға министрліктердің, ведомстволардың және жауапты мемлекеттік лауазымдарды атқаратын өзге де тұлғалардың басшылары, стратегиялық санатқа жататын квазимемлекеттік сектор кәсіпорындарының басшылары жатады. Шын мәнінде, бұл «элиталық сыбайлас жемқорлықтың» өкілдері, үлкен мүмкіндіктері, байланыстары, қоғамдағы жағдайы бар адамдар.

Бұл әдебиетте дұрыс айтылған пікірді дәлелдейді, биліктегі сыбайлас жемқорлардың «қос бейнесі» бар, екі өмірді біріктіреді, олардың бірі заңды, ал екіншісі, нақты, мұқият жасырылған [144].

Осылайша, сыртқы жағынан жоғары мәдениетті және заңға бағынатын адам жемқор шенеунік болып шығуы әбден мүмкін.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасау мән-жайларын зерделеу сондай-ақ сыбайлас жемқордың байытудың қылмыстық схемаларын әзірлеу кезінде қолданылатын өз білімін, білімдері мен дағдыларын жетілдіру қабілеті сияқты үрдісті анықтауға мүмкіндік берді.

2020-2021 жылдары Қазақстанның бірқатар өңірлерінде ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қажеттіліктері үшін бөлінетін субсидияларды ұрлау фактілері бойынша сотқа дейінгі тергеу басталды. Бюджет қаражатын ұрлаудың бастапқы кезеңінде лауазымды тұлғалар шаруа қожалықтарының басшыларынан келіп түскен электрондық өтінімдерді қабылдады және өңдеді, кейіннен олардың қызметіне ешкімнің бақылауының жоқтығына көз жеткізіп, олар заң талаптарына сәйкес келмейтін өтінімдерді мақұлдау және инвестициялық субсидиялау шарттарына қол қою бойынша қылмыстық схемаларды әзірлей бастады.

Әрі қарай, делдалдар мемлекеттік субсидиялау арқылы төленетін жабдықты жеткізуден қомақты

ақша табатынын түсініп, кейбір жағдайларда олар өздері құрған және басқа тұлғаларға тіркелген фирмалардың атынан өз бетінше өтініш бере бастады.

Келесі кезеңде олар бөгде адамдарға қажетті құжаттарды – жабдықты пайдалануға беру актілерін, тексеру актілерін, сатып алу-сату шарттарын және т.б. жинауға көмектесті немесе олар үшін арнайы білімге ие болғандықтан жасады.

Қылмыстық схеманың соңғы кезеңінде олар шаруа қожалықтарының атынан сенімхаттарды пайдаланып, шоттардан ақша алып, оларды өз қалауы бойынша басқарды. Бұл ретте ақшаның бір бөлігі жабдықтың жаңа партиясын айтарлықтай төмендетілген бағамен сатып алуға жұмсалды, ал көп бөлігі олардың қалтасында қалды [145].

Тұрақты өзіне-өзі қызмет ету бағыты мінез-құлықтың белгілі бір түріне айналады, оған сақтық пен парасаттылық, сондай-ақ цинизм сияқты қасиеттер де тән. Алайда, жеңіл пайдаға деген шөлдеу көбінесе асып түседі және бет дәмге енеді, сақтықты жоғалтады, қырағылық сезімі бұлыңғыр болады.

Сәулет бөлімінің басшысы С. барлығы 6 эпизодта бір жарым ай ішінде техникалық және эскиздік жобаларды, ситуациялық схемаларды келісу үшін 5-тен 8 мың теңгеге дейінгі пара сомасын алды. Ақшаны оған жүйелік негізде бір шағын ЖШС басшысы және басқа екі адам берді. Осыдан кейін оған басқа ЖШС басшысы ахуалдық схеманы келісу үшін жүгінді, ол табысқа жеткендердің қатарына кірді. С. бұл кәсіпорынның қалада мықты қаржылық

позицияға ие екенін біліп, көрсетілетін қызмет бағасын екі жүз мың теңгеге дейін көтеруге шешім қабылдады, содан кейін кәсіпкер Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке жүгінуге мәжбүр болды.

Тергеу барысында жауап алу кезінде С. пара сомасын 200 мыңға дейін көтергенін көрсетті, бұл алдыңғы эпизодтардың біркелкі өтуіне негізделген, бірақ сыйақының аз мөлшері оны ұйымдастыруды тоқтатты, ол көп ақша табуға шешім қабылдады. Оның үстіне, істеген ісіне өкініп, ол өзінің сақтығын жоғалтып қана қоймай, сонымен бірге менмендік танытқанын ашық айтты [146].

Билік критерийлеріне сүйене отырып, сыбайлас жемқорларды басшылар мен орындаушыларға градациялауды ұсынамыз.

Сыбайлас жемқорлықтың екі санатына да тән қасиет - жеке мүдделерді қызметтік мүдделерден жоғары қою. Егер сыбайлас жемқорлық әрекеттерін қарапайым орындаушы басшының жеке мүддесі үшін жасаса, онда ол әлі де өз мүдделерін басшылыққа алады (басшылықтан қорқу, лауазымынан айырылып қалудан қорқу, бастықпен қарым-қатынасты бұзудан қорқу және т.б.).

Сондықтан, адамды сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға итермелейтін төмендегідей негізгі **элеуметтік-психологиялық факторларды** бөліп көрсетуге болады.

Бірінші фактор – тұлғаның әріптестерінен, достарынан, жақындарынан тұратын қоршаған ақпараттық-элеуметтік орта (микроорта). Дәл осы орта оның мазмұнына байланысты заңсыз байытуға оң-мақұлдау көзқарасын қалыптастыра алады.

З.Ж. Шахарбаева атап өткендей, парақорлық өркендеген ұжымда бола отырып, қызметтік жағдайды пайдалана отырып, «мәселелерді шешу», бюджет қаражатын ұрлаудың прецеденттері құрылады және т.б., адал шенеунік өзінің материалдық жағдайын жақсарту үшін мүмкіндіктерді жіберіп алмау керек деген қорытындыға келеді. Бұл атмосфера мұндай әрекеттерге ешқандай кедергі келтірмейді, керісінше оларды ынталандырады [147, 266-б.]. Нәтижесінде, мұндай шенеунік әлеуметтік-экономикалық қиындықтарға тап болып, өзінің осы ортада толыққанды іске асырылуы, жеке тұлға ретінде, қызметкер ретінде және кейбір жағдайларда отбасы үшін «өндіруші» ретінде өзі-өзі растау сәтін іздейді.

Құқық бұзушының психологиясының элементтері кез келген ересек адамда болуы мүмкін екенін ескеру қажет, ал біз пара алушы туралы да, пара беруші туралы да айтамыз.

Белгілі бір әлеуметтік өсуге деген табиғи ұмтылыс әр адамға тән. Бұл жеке материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға да қатысты. Адам мұндай мүмкіндік болған жағдайда тыйымдарды бұзуға дайын. Қоршаған ортаның менталитетіне негізделген ішкі жағымсыз импульстар сырттан пайда болған кезде, олар девиантты мінез-құлық түрінде жүзеге асырылады.

Белгілі бір ортада жүрген адам оған сәйкес келуге, «көзге шыққан сүйелдей» болмауға

тырысады, осы микроқоғамдағыдай әрекет етеді.

Сонымен қатар шенеуніктің туыстары мен таныстары соңғысының лауазымын сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасау мүмкіндігі ретінде қарастыруға бейім. Осы ретте көбінесе туыстары мен жақындары жас маманға көп жұмыс істеуге, болашақта белгілі бір материалдық және материалдық емес тауарларды алуға ықпал ететін жоғары лауазымға ие болу үшін кәсіби құзыреттіліктерін арттыруға кеңес береді: баланы балабақшаға орналастыру, құрылыс үшін жер учаскесін рәсімдеу, беделді грант ұтып алу және т.б.

Осылайша, бұл оның жеке тұлғасын қалыптастыруда ерекше рөл атқаратын адамның айналасында белгілі бір биліктің болуы. Осыған байланысты Я.И. Гилинскийдің пікіріне жүгінейік, ол жалпы «қылмыскердің жеке тұлғасының» болуын жоққа шығарып қана қоймайды, сонымен қатар норвегиялық криминолог Н. Кристидің пікіріне қосылып, оны пайымдайды, ең қатал жазаланатын адамның қылмыстық бейнесі, сондай-ақ девианттың бір түрі болып табылатын қылмыстың өзі қоғамдық сана мен билік арқылы басқаларға ғибрат болу үшін құрылады [148, 72-73-б.].

Бұл тұжырымды екі жолмен түсіндіруге болады, «қылмыскердің жеке тұлғасы» қоғам қалыптастырған тұжырымдама, стигма түрі екенін түсіну керек, сонымен бірге бұл тұжырымдаманың

мазмұнын қоғам, яғни адамның микроортасы да қалыптастырады.

Лауазымды тұлға тұлғасының сыбайлас жемқорлыққа әсер ететін **екінші факторы** оның басшылығы тарапынан бақылау жүйесінің тиімділігінің төмендігі болып табылады. Шенеунік уақыт өте келе белгілі бір мәселенің толығымен өз құзыретінде екенін түсіне бастайды, басшылық оған сенеді немесе оның іс-әрекеттерінің (әрекетсіздіктерінің) сапасы мен заңдылығын тексергісі келмейді, сәйкесінше өзінің қызметтік өкілеттіктерін жеке мүддесі үшін пайдалану туралы шешім қабылдайды. Бұл факторды сыбайлас жемқордың жеке тұлғасын қалыптастыру кезінде негізге жатқызу керек деп санаймыз.

Мансаптың бастапқы кезеңінде шенеунік адал жұмыс істейтін, ұжымда беделге лайық және басшылықтың сеніміне ие болатын жағдайлар жиі кездеседі, ал болашақта айналасындағылардың алдында парасатты тұлға түрін қалыптастыра отырып, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасау жолына түседі. Біріншіден, басшылар оны толығымен бақылайды, қабылданған шешімдерді екі рет тексереді, содан кейін бақыланатын бағыныштылар тізімінен шығарады.

Екінші жағынан, зерттелген қылмыстық істердің материалдарынан көрініп тұрғандай, шенеунік практикалық тәжірибе жинақтайды, білім жинақтайды, қажет болған жағдайда заңды айналып өтуге, өз пайдасына әрекет етуге және

сонымен бірге назардан тыс қалуға мүмкіндік беретін нақты дағдыларға ие болады.

Зерттеу қылмыстық қудалау органдарының сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың себептері мен салдарын толық зерттемеу проблемасын анықтады. Осылайша, ҚПК-нің 200-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қылмыстық құқық бұзушылық пен заңның басқа да бұзушылықтарын жасауға ықпал ететін мән-жайларды жою жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсыныс енгізуге құқылы.

Сонымен, қылмыстық істердің зерттелген материалдарынан тек 7 жағдайда сотталғандар сотта отбасын қамтамасыз ету үшін қылмысқа барғанын мәлімдеді, бұл ретте олар тергеу барысында мұндай айғақтар бермеді және тергеуші олардан жауап алу кезінде бұл мәселені анықтамаған.

Әрине, ҚПК-нің 200-бабы тергеушіні қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою туралы ұсыныс енгізуге міндеттемейді, тек оның құқығын реттейді, осыған байланысты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың себептерін қалыптастырған мән-жайларды анықтау туралы талап ол үшін қажет емес. Тергеушілер біліктілікті анықтау және айыптау актілерін жасау кезінде стандартты тұжырым – өзімшілдікке салынып кетеді. Алайда, бұл жеткіліксіз. Тергеуші өз ұсынысында ұйымда (органда) қалыптасқан сыбайлас жемқорлық жағдайын толық сипаттауы

үшін оған қылмыс жасалғанға дейінгі мән-жайларды егжей-тегжейлі анықтау қажет.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстардың себептерін үстірт анықтаудың басқа себептері бар.

Сотталған адамдардың жартысынан көбі (118), сотқа дейінгі тергеу барысында бастапқыда айғақтар беруден бас тартты, олардың 18-і сот тергеу сатысына дейін осы ұстанымды ұстанды.

Сонымен қатар, сотталғандардың сотқа дейінгі кезеңде мәлімдеген өтініштері мен шағымдарының қалыптасқан тәжірибесі мен талдауы олардың тергеушілермен байланыста болудан үзілді-кесілді бас тартқанын көрсетті. Олар жауапкершіліктен аулақ болуға, өзінің іс жүргізу жағдайын жақсартуға, тергеуді жеткілікті дәлелдер жинау мүмкіндігінен айыруға, сол арқылы қатаң агрессивті ұстанымға ие болуға, қорғану құқығын іске асыруға, тергеушімен сенімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылған жағдайда мүмкін емес.

Сонымен бірге, егер кейбір адамдар айғақтар беруден бас тартса, онда 12 жағдайда өз кінәсін мойындаған сотталғандардың ішінен жауап алынғандар қазіргі уақытта жасаған істерінен ұялғанын түсіндіріп, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасауға не үшін барғандарына жауап беру қиынға соқты.

Осылайша, тіпті кінәні толық мойындаған кезде де тергеушінің күдіктімен (айыпталушымен) сенімді қарым-қатынас орнатуы қиын. Жауап алынған адам қылмыстың мән-жайын хабарлай

отырып, көбінесе басқа, жеке ақпаратты, соның ішінде ұят сезімін жасырады. Тергеуші өз кезегінде істі қысқа мерзімде аяқтап, оны сотқа жіберуге тырысып, «артық» ақпарат жинауға ауыртпалық түсірмейді.

Әрине, мұндай жағдайларда біз сыбайлас жемқордың ұят сезімі, жасаған ісіне өкіну сезімі оянады деп толық айта алмаймыз.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарын жасаған адамдардың қылмыстық заңнама және психология саласында арнайы білімі болуы, тиісінше, қылмыс жасағанын мойындауға мәжбүр болып, өздерінің жауапкершілігін жеңілдету үшін іс жүргізу-құқықтық мүмкіндіктердің барлық арсеналын пайдалануы сирек емес екенін түсіну керек.

Сондықтан, біз сотқа дейінгі тергеу барысында сыбайлас жемқорлардың іс бойынша ұстанымына негізделген мінез-құлқының екі түрі бар деген қорытындыға келеміз.

1-түрі – сотқа дейінгі тергеп-тексеруге, оның ішінде жедел-ізвестіру іс-шараларына қарсы іс-қимылдың тәртібі, әсіресе құқық қорғау және арнайы қызметтердің қазіргі және бұрынғы қызметкерлеріне тән. Міндетті шарт – қылмыстық жауапкершілікке тартылған адам кінәні мойындамайды.

2-түрі – кінәні толық мойындауға, тергеумен ынтымақтасуға, қылмыстың басқа қатысушыларын әшкерелеуге, дәлелдемелер жинауға, түзетуге

дайын болуға, зиянды өтеуге (бар болса) және т.б. негізделген адалдық мінез-құлқы.

Зерттелген іс материалдарынан мінез-құлықтың 1-түрі көбінесе екіншісіне айналады. Егер адам іс бойынша оны қылмыс жасағаны үшін айыптайтын дәлелдер жеткілікті екенін түсінсе, ол кінәні толық мойындау және тергеуге жәрдемдесу позициясына ауыса алады.

Мұндай ұстанымның өзгеруі 9 қылмыстық іс бойынша байқалды, бұл ретте тергеуге алынғандардың 9 адамның 8-і бұрынғы құқық қорғау органдарының қызметкерлері болды.

Осыған байланысты тергеу және анықтау әдістерімен, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаумен таныс адамдар қылмыстық қудалау органымен ынтымақтастыққа оңай барады деген тұжырым жасалады.

Екі жағдайда да сыбайлас жемқор өз жағдайын жақсартуға ұмтылысты басшылыққа алады. Әділдік үшін, қылмыстан кейінгі мінез-құлықтың бұл түрлері адам өлтіру, ұрлық, тонау және т.б. қылмыстың басқа түрлерін жасаған адамдарға да тән екенін атап өткен жөн. Бұдан басқа, мұнда арнайы субъектілердің - лауазымды адамдардың, оның ішінде құқық қорғау және арнайы қызмет қызметкерлерінің мінез-құлқына тән ерекшеліктері ашылады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері **сыбайлас жемқорлық тұлғасының** келесі стандартты

криминологиялық портретін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

1-типті сыбайлас жемқор (пара алушы):

- лауазымдық билік өкілеттіктерінің болуы, шешімдер қабылдау немесе оларға жүзеге асырылатын функциялар арқылы әсер ету қабілеті;

- жұмыс істеп тұрған шенеуніктің, әдетте мемлекеттік органның, квазимемлекеттік сектор қызметкерінің мәртебесі және т.б.;

- әрдайым жоғары білімнің болуы, қызметтегі оң сипаттамалары;

- жұмыс сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасау мүмкіндігі ретінде қарастырылған кезде моральдық және құқықтық мәдениеттің, сондай-ақ қызметтік психологияның деформациясы.

2-типті сыбайлас жемқор (пара беруші):

- орта және жоғары білім деңгейі;

- 60% жағдайда кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлға;

- өз проблемасын, мәселесін, оның ішінде заңсыз әдістерді кез келген жолмен шешуге ұмтылу;

- мәселені шешу үшін қажетті билік өкілеттіктерінің болмауы.

3-типті сыбайлас жемқор (делдал):

- орта және жоғары білім деңгейі;

- көбінесе пара алушыға жақын адам (әріптес, дос, жақсы таныс);

- әдетте, екі мақсаттың бірін көздейтін, не материалдық сыйақының бір бөлігін алу, не пара берушінің мүдделерін іске асыру.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытынды жасауға болады – сыбайлас жемқордың жеке тұлғасы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға алғышарттарды қалыптастыруда үлкен маңызға ие сыбайлас жемқордың микроортасының әсерінен, сондай-ақ бағынысты қызметкерлердің қызметіне басшылық тарапынан бақылаудың төмен тиімділігінен қалыптасады, мұнда бақылаудың болмауы сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға мүмкіндіктердің болуын қалыптастырады.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесі ұсыныстар жасалды:

Зерттеуде айқындалған факторларға сүйене отырып, қоғамда сыбайлас жемқорлықтың таралуына тиімді қарсы тұру үшін мынадай шаралар ұсынылады:

Ақпараттық-ағарту қызметі

Бағдарламаларға жалпы білім беру ұйымдарын енгізу арқылы мектеп жасынан бастап халықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру.

Ұйымдастыру-басқару қызметі

1. Қазіргі заманғы цифрлық технологияларды пайдалана отырып, мемлекеттік қызметшінің жұмыс орнын бақылау жүйесін имплементациялау. Мұндай тәжірибе кейбір мемлекеттік құрылымдардың қызметіне енгізілген. Кейіннен

жетілдіру және тарату үшін осы енгізудің нәтижелерін зерттеу орынды болып көрінеді.

2. Функционалдық міндеттері сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау мүмкіндігінің болуын болжайтын мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік және қоғамдық бақылауды тең күшейту. Қызметі құпия сипатта болатын арнаулы және құқық қорғау органдарының бөлімшелеріне қатысты олардың басшылығы мен өзіндік қауіпсіздік қызметтеріне күшейтілген бақылау қажет.

3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет превенциясы бөлімшелерінің күш-жігерін аталған салаларды талдау және қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиісті сүйемелдеумен уәкілетті мемлекеттік органдардың мүмкіндіктерін болжау негізінде қоғамдық қатынастардың неғұрлым сыбайлас жемқорлық салаларына шоғырландыру. Мысалы, гибридті жасанды интеллект негізінде салынған «Восход» көпфункционалды кешені (the Voskhod Multi-Purpose Complex) деректерді жинауды және оларды өңдеуді, оның ішінде қаржылық мониторингті жүзеге асырады, оның міндеттерінің бірі жеке мемлекеттің де, мемлекеттер достастығының да барлық деңгейлерінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаһандық мониторинг болып табылады [149].

4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ынталандыруды құру [150, 151-б.]. Отандық заңнама сыбайлас

жемқорлық фактілері туралы хабарлаған адамдар үшін материалдық көтермелеуді көздейді. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілерді материалдық қолдаудың тиімді жүйесін әзірлеген жөн деп санаймыз. Соның арқасында шенеуніктерге пара алу немесе өздерінің қызметтік өкілеттіктерін қандай да бір жолмен өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында пайдалану тиімсіз болады.

Қорытынды

Жүргізілген ведомствоаралық ғылыми зерттеу мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1. Қылмыскер тұлғасы – адамдармен әртүрлі және жүйелі өзара әрекеттесу процесінде құбылған, адам психикасының жағымсыз әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жиынтығын көрсететін оның қоғамға қарсы бағыты көрсетілген қылмыс жасаған адам.

Қылмыстық-құқықтық аспектіде маңызды қылмыскер тұлғасының негізгі құрылымдық элементтеріне мынадай топтар жатады: 1) әлеуметтік-демографиялық; 2) қылмыстық-құқықтық; 3) әлеуметтік-психологиялық; 4) әлеуметтік-экономикалық.

Криминология ғылымында ұсынылған жіктеулер мен типологиялардан басқа, зерттеу мақсаттары мен міндеттеріне байланысты қылмыскерлердің жеке тұлғасының әртүрлі негіздері мен ерекшеліктері бойынша өзге де жіктеулер мен типологиялар болуы мүмкін.

2. Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыс жасайтын ең типтік адам – ең үлкен жыныстық белсенділік жасындағы ер адам (31-40 жас), бірақ көбінесе жыныстық серіктесімен тұрақты жыныстық қатынасқа түспейтін, балалық шағында зорлық-зомбылыққа (қорлауға) ұшыраған, негізгі орта білімі бар, белгілі бір қызмет түрі жоқ, оның бос уақыты

алкогольдік өнімдерді тұтыну болып табылатын, адамгершілік құндылықтары төмен адам.

Жәбірленушінің ерекшеліктеріне және ниеттің пайда болу сәтіне байланысты кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыс жасайтын адамдардың мынадай топтарын бөлуге болады: жас балаларға қатысты қылмыс жасайтын адамдар; туыстық қатынастарда тұрған адамдарға қатысты қылмыс жасайтын адамдар; ақыл-ой кемістігі бар жәбірленушілерге қатысты қылмыс жасайтын адамдар; кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыс жасайтын импульсивті қылмыскерлер.

Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу, білім беру ұйымдарында қауіпсіз білім беру ортасын қалыптастыру, отбасылық зорлық-зомбылықтан зардап шегетін балаларға көмек көрсету және бақылау үшін стейкхолдерлердің өзара іс-қимылы, сондай-ақ қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша халықтың сауаттылығы мен хабардар болуын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар ұсынылады.

3. Браконьердің орташа портреті келесідей: ер адам, 30-39 жас, жоғары білім мен жұмыстың болмауы, көп жағдайда соттылықтың болмауы, некедегі жағдайы, олардың қылмыстық әрекеттерінің салдарына немқұрайлы қарау, өзімшілдік.

Соңғы қырық жылда браконьердің әлеуметтік келбетінде айтарлықтай өзгерістер болды. Жоғары білімі бар браконьерлердің, сондай-ақ жұмыссыздардың үлес салмағы артты. Браконьерлер агрессивті бола бастады.

Қазақстандық браконьерлердің типологиясын жасауда мынадай критерийлерді қолдану ұсынылады: браконьерлік түрлеріне байланысты; себептер бойынша; криминогендік уәждеменің тұрақтылығы бойынша; қылмыстық құқық бұзушылық субъектілерінің түрлері бойынша; браконьерліктің мақсаты бойынша; ұйымдасу деңгейі бойынша.

Жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз өндірудің профилактикасына бағытталған мынадай іс-шаралар ұсынылады: қоғам мен азаматтардың экологиялық-құқықтық санасын арттыру үшін экологиялық оқыту және табиғатты қорғауды насихаттау; халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету жөніндегі әлеуметтік жобаларды ұйымдастыру; жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін заңсыз өндіруге бейім адамдарды анықтау және оларға мониторинг жүргізу; жануарлар мен өсімдіктер дүниесі объектілерін дайындау және қастандық кезеңдеріндегі қылмыстық іс-әрекет және т.б.

4. Жол қозғалысы қауіпсіздігі және автокөлік құралдарын пайдалану саласында қылмыс жасаған қылмыскердің жеке тұлғасын орта білімі бар, үйленген, белгілі бір жүргізуші өтілі бар, ЖҚЕ-ні

бұзғаны үшін бірнеше рет әкімшілік жауапкершілікке тартылған, өз мүмкіндіктерін айналасындағыларға зиян келтіру мүмкіндігімен толық өлшей алмайтын ер адам ретінде анықтауға болады.

Зерттеу нәтижелері жолдағы жағдайға жүргізушілер ғана емес, сонымен қатар жол инфрақұрылымының сапасы да әсер ететінін көрсетті.

Осыған байланысты жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдар мен ұйымдар жол инфрақұрылымын жақсарту, заңнамада көзделген әкімшілік-құқықтық ықпал ету құралдарын белсенді пайдалану, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу жолдардағы жол көлік оқиғаларын азайту жөнінде кешенді шаралар қабылдауы қажет.

5. Сыбайлас жемқор тұлғасының типтік криминологиялық портреті:

1) пара алушы (лауазымдық билік өкілеттіктерінің болуы, шешімдерді қабылдау, не оларға жүзеге асырылатын функциялар арқылы ықпал ету қабілеті; жұмыс істеп тұрған шенеуніктің, әдетте мемлекеттік органның, квазимемлекеттік сектор қызметкерінің мәртебесі және т.б.); іс жүзінде әрқашан жоғары білімнің болуы, қызметі бойынша оң жақты мінезделуі; жұмыс барысында сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасау мүмкіндігі туындаған кездегі адамгершілік және құқықтық мәдениеттің, сондай-ақ қызметтік психологияның деформациясы;

2) пара беруші (білім деңгейі әртүрлі, орта деңгейден жоғары деңгейге дейін; 60% жағдайда кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адам; өз проблемасын, мәселесін, оның ішінде заңсыз әдістерді кез келген жолмен шешуге ұмтылу; мәселені шешу үшін қажетті қандай да бір билік өкілеттігінің болмауы);

3) делдал (білім деңгейі әртүрлі, кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адам); орта және жоғары; көбінесе пара алушыға жақын адам (әріптесі, досы, жақсы танысы); әдетте екі мақсаттың бірін көздейтін, не материалдық сыйақының бір бөлігін алатын, не пара берушінің мүдделерін іске асыратын адам).

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытынды жасауға болады – сыбайлас жемқордың жеке тұлғасы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға алғышарттарды қалыптастыруда үлкен маңызға ие сыбайлас жемқордың микроортасының әсерінен, сондай-ақ бағынысты қызметкерлердің қызметіне басшылық тарапынан бақылаудың төмен тиімділігінен қалыптасады, мұнда бақылаудың болмауы сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға мүмкіндіктердің болуын қалыптастырады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған адамдардың лауазымдық өкілеттіктерін негізге ала отырып, оларды үш топқа бөлуге болады: 1) елеусіз әкімшілік лауазымдарды атқаратын және халықпен тікелей байланыста

болатын тұлғалар; 2) функционалы құжаттарға қол қою құқығының болуын көздейтін, соңғы кезеңде шешімдер қабылдау жөніндегі өкілеттіктері бар тұлғалар; 3) кешен бойынша шешім қабылдайтын тұлғалар бақылау өкілеттіктерін жүзеге асыратын, жеке органның, мекеменің, ұйымның жұмысын ұйымдастыратын мәселелер.

Жалпы білім беру ұйымдарының бағдарламасына халықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасы мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру бойынша оқу пәнін енгізу, сыбайлас жемқорлық қылмыстардың алдын алуды қамтамасыз ету жүйесіне заманауи ақпараттық технологиялардың жетістіктерін имплементациялау, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілер үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы ынталандыруды көздеу ұсынылады.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1 Афанасьева, О.Р. Криминологический портрет личности преступника / О.Р. Афанасьева, М.В. Гончарова // Вестник МГОУ. Серия: Юриспруденция. – 2016. – № 3. – С. 40-49.

2 Игошев, К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения: учебное пособие / К.Е. Игошев. – Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.

3 Муканов, Д.Ж. Криминологические проблемы латентизации преступности в Казахстане: дис. ... канд. юрид. наук / Д.Ж. Муканов. – Алматы, 2010. – 136 с.

4 Ежегодно в результате ДТП в мире гибнут 1,3 млн человек [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://news.un.org/ru/story/2023/05/1441072> (жүгінген күні: 25.05.2023).

5 Смертность в результате дорожно-транспортных происшествий, на миллион жителей [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://w3.unesco.org/SDG/ru/Indicator?id=86> (жүгінген күні: 25.05.2023).

6 Криминология / отв. ред.: И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2004. – 614 с.

7 Хьелл, Л. Теория личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 608 с.

8 Гегель, Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт.

вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц / Г.В.Ф. Гегель. – Москва: Мысль, 1990. – 524 с.

9 Маркс, К. Избр. соч. В 9-ти т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва: Политиздат, 1986. – Т. 5. – 779 с.

10 Беккариа, Ч. О преступлениях и наказаниях / Сост. и предисл. В.С. Овчинского / Ч. Беккариа. – Москва: ИНФРА-М, 2004. – 184 с.

11 Таганцев, Н.С. Русское уголовное право / Н.С. Таганцев. – Тула: Автограф, 2001. – Т. 1. – 800 с.

12 Герцензон, А.А. К изучению истории уголовно-правовых теорий XVIII-XIX вв. / А.А. Герцензон. – Москва, 1947. – 47 с.

13 Каиржанов, Е.И. Причинность в криминологии: учебное пособие / Е.И. Каиржанов. – Алматы: Издательство Университета «Кайнар», 2002. – 140 с.

14 Иншаков, С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – Москва: Издательская группа ИНФРА • М–НОРМА, 1997. – 383 с.

15 Лист, Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / Сост. и предисл. В.С. Овчинского / Ф. Лист. – Москва: ИНФРА-М, 2004. – 110 с.

16 Дубинин, Н.П. Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – 2-е изд., переработ. и доп. / Н.П. Дубинин, И.И. Карпец,

В.Н. Кудрявцев. – Москва: Политиздат, 1989. – 351 с.

17 Ной, И.С. Сущность и функции уголовного наказания в Советском государстве. Политико-юридическое исследование / И.С. Ной. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973. – 193 с.

18 Жигарев, В.И. Философия криминологии / В.И. Жигарев, В.И. Петухов. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 382 с.

19 Велиев, С.А. Индивидуализация уголовного наказания / С.А. Велиев, А.В. Савенков. – Москва: РОХОС, 2005. – 216 с.

20 Криминология: учебник / Под ред. И.И. Рогова, Е.О. Алауханова. – Алматы: «Международный центр научных исследований и правовой экспертизы Республики Казахстан», 2008. – 614 с.

21 Герцензон, А.А. Уголовное право и социология (проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А.А. Герцензон. – Москва: «Юридическая литература», 1970. – 286 с.

22 Лейкина, Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 129 с.

23 Флоря, Е.К. Личность преступника (криминологическое и уголовно-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е.К. Флоря. – Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 27 с.

24 Молдабаев, С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан: монография. – Алматы: ТОО «Аян Эдет», 1998. – 156 с.

25 Миндагулов, А. Х. Личность преступника: учебное пособие / С.С. Молдабаев. – Алматы: КазГЮУ, 2003. – 136 с.

26 Ким, Е.В. Личность преступника : криминологический анализ / Е.В. Ким, П.Г. Ри // Ученые заметки ТОГУ: Электронное научное издание. – 2013. – Т. 4. – № 4. – С. 402-407.

27 Кузнецов, А.В. Уголовное право и личность / А.В. Кузнецов. – Москва: Юридическая литература, 1977. – 168 с.

28 Каиржанов, Е.И. Криминология. Общая часть: учебник / Е.И. Каиржанов. – Алматы: Өркениет, 2000. – 288 с.

29 Антонян, Ю.М. Криминология. Избранные лекции // Ю.М. Антонян. – Москва: «Логос», 2004. – 448 с.

30 Личность преступника. – Москва: «Юридическая литература», 1975. – 272 с.

31 Кон, И.С. Социология личности / И.С. Кон. – Москва, 1967. – 383 с.

32 Сахаров, А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел: лекция / А.Б. Сахаров. – Москва: МВШМ МВД СССР, 1984. – 39 с.

33 Фойницкий, И.Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением / И.Я. Фойницкий. – Москва: Добросвет-2000; Городец, 2000. – 464 с.

34 Нарикбаев, М.С. Актуальные вопросы применения нового уголовного и уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан / М.С. Нарикбаев, Р.Н. Юрченко, М.М. Алиев. – Астана, 1999. – 416 с.

35 Филимонов, В.Д. Общественная опасность личности преступника / В.Д. Филимонов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1970. – 276 с.

36 Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов / Отв. ред. – д.ю.н., проф. И.Я. Козаченко и д.ю.н., проф. З.А. Незнамова. – Москва: Издательская группа НОРМА–ИНФРА•М, 1998. – 516 с.

37 Дагель, П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учебное пособие / П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1970. – 132 с.

38 Корзун, И.В. Теоретические и прикладные проблемы социально-правового контроля и предупреждения преступности среди женщин: по материалам Республики Казахстан: дис. ... д-ра юрид. наук / И.В. Корзун. – Алма-Ата, 2001. – 321 с.

39 Сведения о лицах, совершивших уголовные правонарушения: Статистическая отчетность Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. – Астана, 2023.

40 Ли, А.Н. Проблемы предупреждения преступности учащихся общеобразовательных школ Республики Казахстан / А.Н. Ли. – Алматы: Издательство «Норма-К», 2003. – 156 с.

41 Платонов, К.К. Система психологии и теория отражения: монография / К.К. Платонов. – Москва: Издательство «Наука», 1982. – 310 с.

42 Герцензон, А.А. Введение в советскую криминологию / А.А. Герцензон. – Москва: Издательство «Юридическая литература», 1965. – 227 с.

43 Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; Науч.-исслед. ин-т. общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – Москва: Педагогика, 1983. – 448 с.

44 Поленов, Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: учебное пособие / Г.Ф. Поленов. – Алматы: «ЭділетПресс», 1997. – 184 с.

45 Трайнин, А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 363 с.

46 Карпец, И.И. Наказание. Социологические, уголовно-правовые и криминологические проблемы / И.И. Карпец. – Москва: «Юридическая литература», 1973. – 228 с.

47 Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы

Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S> (жүгінген күні: 30.04.2023).

48 Каиржанов, Е.И. Роль следователя в предупреждении преступлений: научное издание / Е.И. Каиржанов, А.А. Гаитов. – Алматы: Өркениет, 2000. – 164 с.

49 Рахметов, С.М. Наказание: понятие, цели, виды, порядок и назначение / С.М. Рахметов, Б.А. Кулмуханбетова. – Алматы: Жеті Жарғы, 1999. – 120 с.

50 Каиржанов, Е.И. Избранные труды: (Selected works in criminal law and criminology): В 2-х т. / Е.И. Каиржанов. – Алматы: Экономика, 2008. – Т. 1. – 360 с.

51 Формальная логика / отв. ред.: И.Я. Чупахин, И.Н. Бродский. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 357 с.

52 Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. – 2 изд. – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1989. – 815 с.

53 Волков, Б.С. Мотивы преступлений / Б.С. Волков. – Казань: Издательство Казанского университета, 1982. – 152 с.

54 Сахаров, А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А.Б. Сахаров. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 279 с.

55 Чукмаитов, Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивной преступности / Д.С. Чукмаитов. – Алматы: ТОО «Баспа», 1997. – 208 с.

56 Солодовников, С.А. Преступные посягательства на собственность: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям (120008) «Уголовное право и криминология» и «Уголовно-исполнительное право» / под ред. проф. Г.А. Аванесова / С.А. Солодовников. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 128 с.

57 Блувштейн, Ю.Д. О содержании понятия «личность преступника» // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сборник научных трудов / Ю.Д. Блувштейн. – Москва: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – С. 48-54.

58 Алимов, С.Б. Проблема взаимодействия «личность – ситуация» в свете задач криминологической классификации преступников // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. науч. тр. / С.Б. Алимов. – Москва: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – С. 91-98.

59 Долгова, А.И. Криминологические проблемы взаимодействия социальной среды и личности: автореф. дис. ... докт. юрид. наук / А.И. Долгова. – Москва, 1980. – 48 с.

60 Шмаров, В.И. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблемы социальной адаптации) / В.И. Шмаров. – Москва, 1974. – 136 с.

61 Дьяченко А.П. Уголовно-правовая охрана граждан в сфере сексуальных отношений: дис. ... д-ра юрид. наук / А.П. Дьяченко. – Москва, 1993. – 58 с.

62 Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы конвенцияны іске асыруы туралы бесінші және алтыншы жиынтық мерзімді баяндаманы бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 28 желтоқсандағы № 942 қаулысы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000942> (жүгінген күні: 25.05.2023).

63 Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі: Мемлекет Басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020> (жүгінген күні: 25.05.2023); Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі: Мемлекет басшысы 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021> (жүгінген күні: 25.05.2023).

64 Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің және

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының 2017-2022 жылдардағы статистикалық деректері.

65 Абдраманова Н.К. Латентность домашнего насилия в Республике Казахстан на современном этапе / Н.К. Абдраманова, Е.О. Алауханов // Вестник Томского государственного университета. Право. – 2020. – № 38. – С. 5-14.

66 Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы: Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_ (жүгінген күні: 05.05.2023).

67 Методические рекомендации по расследованию преступлений против половой свободы и половой неприкосновенности несовершеннолетних. – Караганда: НИИ Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, 2021. – 51 с.

68 Актуальные проблемы предупреждения и профилактики преступности несовершеннолетних: науч.-практ. пособ. / Коллектив авторов. – Астана: Академия правоохранительных органов, 2018. – 131 с.

69 Мачильская, А.П. Полороловое развитие подростков с умственной отсталостью / А.П. Мачильская // Сборник СПбГУ. Серия 12. – 2011. – Вып. 2. – С. 136-140.

70 Ткаченко, Н.М. Школа приемных родителей: учебное пособие / Н.М. Ткаченко, Е.А. Жургунов. – Алматы, 2016. – 132 с.

71 Қостанай облысы ҚАЖД төтенше қауіпсіздік түзеу мекемелерінде кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстары үшін жазасын өтеп жатқан адамдарға сұхбат беру материалдары.

72 Половая Активность // Сөздіктер мен энциклопедиялар базасы бойынша ақпарат іздеуге арналған интернет-сервис «Academic.ru» [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/seksolog/152> (жүгінген күні: 04.06.2022).

73 Қарағанды облысының Қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының мұрағаты.

74 Астана қаласының Кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының мұрағаты.

75 Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы: Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> (жүгінген күні: 25.05.2023).

76 Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы: Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV / Күшін жойған [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://>

adilet.zan.kz/kaz/docs/K090000193_ (жүгінген күні: 25.05.2023).

77 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметімен байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 1 сәуірдегі № 240-VI ҚРЗ [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000240> (жүгінген күні: 25.05.2023).

78 Скрипченко, Н.Ю. Криминологическая характеристика личности преступника, совершающего преступление против половой неприкосновенности несовершеннолетних / Н.Ю. Скрипченко // Журнал российского права. – 2017. – № 1. – С. 123-130; Антонян, Ю.М. Личность преступника. Криминологическое исследование: монография. – Москва: Норма, 2018. – 368 с.

79 Аюбаев, М.А. Практика применения и исполнения наказаний за преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних, а также проблемы и пути их решения // Сборник материалов научного мероприятия / Учет особенностей личности преступника в предупреждении отдельных видов преступлений: проблемы теории и практики: сборник материалов Международного научно-практического круглого стола (27.05.2022 г.) / М.А. Аюбаев. – Косшы:

Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2022. – С. 15-26.

80 Антонян, Ю.М. Личность преступника: криминологическое психологическое исследование: монография / Ю.М. Антонян. – Москва: Норма: Инфра-М, 2022. – 368 с.

81 Старшенбаум, Г.В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Г.В. Старшенбаум. – Москва: Когито-Центр, 2006. – 284 с.

82 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (38-бап) [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (жүгінген күні: 25.05.2023).

83 Сындралы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі: Мемлекет Басшысының 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1900002019> (жүгінген күні: 25.05.2023).

84 Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі: Мемлекет Басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000002020> (жүгінген күні: 25.05.2023).

85 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне агроөнеркәсіптік кешенді реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан

Республикасының Заңы 2019 жылғы 28 қазандағы № 268-VI ЗРК [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000268> (жүгінген күні: 25.05.2023)

86 Еркенов, С.Е. Организация и методика расследования незаконного занятия рыбным промыслом: дис. ... канд. юрид. наук / С.Е. Еркенов. – Москва: Академия МВД СССР, 1982. – 197 с.; Пиндюр, И.И. Организация и методика расследования незаконной охоты: учебное пособие / И.И. Пиндюр. – Караганда: НИиРИО КВШ МВД СССР, 1985. – 80 с.; Иманбаев, С.М. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика незаконной охоты и добычи водных животных и растений / С.М. Иманбаев. – Караганда: КарЮИ МВД РК, 1998. – 98 с.; Сейтхожин, Б.У. Ответственность за незаконную порубку деревьев и кустарников по законодательству Республики Казахстан / Б.У. Сейтхожин. – Караганда: Карагандинский юридический институт, 2000. – 80 с.; Проблемы совершенствования законодательства Республики Казахстан об ответственности за экологические уголовные правонарушения: монография / под общ. ред. Р.К. Сарпекова и С.М. Рахметова. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2018. – 170 с.

87 Бекишева, С.Д. Научные подходы к типологии браконьера // // Сборник материалов научного мероприятия / Учет особенностей личности

преступника в предупреждении отдельных видов преступлений: проблемы теории и практики: сборник материалов Международного научно-практического круглого стола (27.05.2022 г.) / С.Д. Бекишева. – Косшы: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2022. – С. 51-56; Игликова, С.Д. Особенности личности браконьера // Актуальные научные исследования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. / С.Д. Игликова. – Международный журнал «iScience» – Украина, Переяслав. – 2020. – № 2(58). – Ч. 3. – С. 95-99; Бекишева, С.Д. Криминологический портрет личности преступника-браконьера / С.Д. Бекишева, С.Д. Игликова // Ғылым – Наука: Междунар. науч. журнал. – 2022. – № 1(72). – С. 98-105.

88 Браташова, Н.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с преступлениями в сфере охраны животного мира / Н.И. Браташова. – Саратов, 2011. – 30 с.

89 Дежурный, А.А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика браконьерства (по материалам Дальневосточного региона): дис. ... канд. юрид. наук / А.А. Дежурный. – Хабаровск, 2004. – 150 с.

90 Ляпустин, С.Н. Незаконный оборот и борьба с браконьерством и контрабандой редких видов животных и растений на Дальнем Востоке России (2009-2014 гг.): монография / С.Н. Ляпустин,

П.В. Фоменко. – Владивосток: Апельсин, 2015. – 90 с.

91 Пономарёва, Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с браконьерством на континентальном шельфе и в исключительной экономической зоне / Е.Е. Пономарёва. – Владивосток, 2006. – 24 с.

92 Косых, В.А. Незаконный оборот леса и лесоматериалов в Российской Федерации: сущность, детерминация, проблемы противодействия: дисс. канд. юрид. наук / В.А. Косых. – Санкт-Петербург, 2020. – 252 с.

93 Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1979. – 1600 с.;
Юридический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – 528 с.

94 Словарь иностранных слов. – Москва: «Русский язык», 1989. – 624 с.

95 Бекишева, С.Д. Криминолого-психологический портрет личности преступника-браконьера / С.Д. Бекишева, С.Д. Игликова // Гылым – Наука: Междунар. науч. журнал. – 2022. – № 1(72). – С. 98-105.

96 Архив суда № 2 г. Актобе.

97 Архив суда № 2 г. Атырау.

98 Тарайко, В.И. Анализ личности экологического преступника / В.И. Тарайко // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». – 2013. – № 3. – С. 108-114.

99 Тарайко, В.И. Анализ личности экологического преступника / В.И. Тарайко // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». – 2013. – № 3. – С. 108-114; Страунинг, Ю.А. Криминологическая характеристика и предупреждение экологических преступлений в условиях мегаполиса (на материалах Москвы и Московской области): дис. ... канд. юрид. наук / Ю.А. Страунинг. – Москва, 2006. – 181 с.

100 Иманбаев, С.М. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика незаконного занятия водными промыслами и охотой: дис. ... канд. юрид. наук / С.М. Иманбаев. – Караганда, 1997. – 193 с.

101 Криминальная ситуация на рубеже веков в России / под ред. А.И. Долговой. – Москва: Криминологическая ассоциация, 1999. – 276 с.; Шутова, В.Н. Криминологическая характеристика посягательств на сырьевые ресурсы Восточной Сибири и их предупреждение: дис. ... канд. юрид. наук / В.Н. Шутова. – Иркутск, 2007. – 152 с.

102 Дицевич, Я.Б. Криминологическая характеристика и предупреждение экологической преступности (по материалам Восточно-Сибирского региона): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Я.Б. Дицевич. – Иркутск, 2009. – 24 с.; Зябликова, М.В. Региональные особенности экологической преступности на Северо-востоке России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М.В. Зябликова. –

Москва, 2013. – 24 с.; Бекишева, С.Д. Криминологический портрет личности преступника-браконьера / С.Д. Бекишева, С.Д. Игликова // Ылым – Наука: Междунар. науч. журнал. – 2022. – № 1(72). – С. 98-105; Косых, В.А. Незаконный оборот леса и лесоматериалов в Российской Федерации: сущность, детерминация, проблемы противодействия: дис. ... канд. юрид. наук / В.А. Косых. – Санкт-Петербург, 2020. – 252 с.

103 Курманов, А.С. Незаконная охота: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук / А.С. Курманов. – Челябинск, 2002. – 219 с.

104 Гаджилов, Г.М. Уголовно-правовой и криминологический анализ незаконной охоты: по материалам Республики Дагестан: дис. ... канд. юрид. наук / Г.М. Гаджилов. – Махачкала, 2003. – 199 с.

105 Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – Москва, 1999.

106 Белкин, Н.А. Изучение личности преступника, занимающегося незаконной охотой [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.sovremennoepravo.ru/> (дата обращения: 14.09.2022).

107 Макарова, Е.А. Некоторые особенности системы дикие животные – браконьеры: дис. ... канд. юрид. наук / Е.А. Макарова. – Москва, 2014. – 91 с.

108 Пушкарев, В.Г. Уголовная ответственность за незаконную добычу водных животных и незаконную охоту (по материалам Уральского федерального округа): дис. ... канд. юрид. наук / В.Г. Пушкарев – Тюмень, 2004. – 247 с.

109 Майтанов, А. В селе Жанбай жители отбили у полиции подозреваемых в браконьерстве [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://rus.azattyq.org/a/illegal_fishery_atyrau_region/2325997.html (дата обращения: 14.09.2022).

110 von Essen E. Illegal hunting special issue / E. von Essen, A. Nurse // Crime, Law and Social Change volume. – 2017. – № 67. – P. 377-382 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10611-016-9676-9> (дата обращения: 31.07.2022).

111 Иманбаев, С.М. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика незаконной охоты и добычи водных животных и растений: учебное пособие / С.М. Иманбаев. – Караганда: КВШ КНБ РК, 1998. – 70 с.; Сейтхожин, Б.У. Ответственность за незаконную порубку деревьев и кустарников по законодательству Республики Казахстан / Б.У. Сейтхожин. – Караганда: Карагандинский юридический институт, 2000. – 80 с.

112 Абдулмуталибов, М.Г. К вопросу о субъекте незаконной охоты / М.Г. Абдулмуталибов // Юг России: экология, развитие. – 2014. – № 4. – С. 146-149; Браташова, Н.И. Уголовно-правовые и

криминологические аспекты борьбы с преступлениями в сфере охраны животного мира: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.И. Браташова. – Саратов, 2011. – 30 с.; Ишигеев, В.С. Особенности личности преступника в сфере незаконной охоты и добычи водных биологических ресурсов / В.С. Ишигеев, А.Я. Бондарь // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2013. – № 2. – С. 88-93; Дежурный, А.А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика браконьерства (по материалам Дальневосточного региона): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А.А. Дежурный. – Хабаровск, 2004. – 24 с.; Нецветова, Е.В. Криминалистическая характеристика личности браконьера (на примере незаконной охоты) / Е.В. Нецветова // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2013. – № 1(90). – С. 148-153; Тарайко, В.И. Анализ личности экологического преступника / В.И. Тарайко // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 3. – С.108-114; Петрухина, О.А. Данные о свойствах личности субъектов противоправной деятельности, мотивах, корреляциях для установления обстоятельств совершения экологических преступлений / О.А. Петрухина, Н.Г. Шурухнов // Сибирские уголовно-процессуальные и криминалистические чтения. – 2017. – № 4. – С. 128-136; Пономарева, Е.Е.

Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с браконьерством на континентальном шельфе и в исключительной экономической зоне: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е.Е. Пономарева. – Владивосток, 2004. – 24 с.; Петрухина, О.А. Характеристика отдельных свойств личности субъектов, совершающих экологические преступления / О.А. Петрухина // Человек: преступление и наказание. 2013. – № 1(80). – С. 156-159; Савиченко, И.А. Личность преступника как один из элементов криминалистической характеристики экологических преступлений / И.А. Савиченко // Сибирский юридический вестник. – 2005. – № 4. – С. 76-78; Светличная, К.А. Криминологическая характеристика личности браконьера / К.А. Светличная, В.С. Беликова // Современная юриспруденция: актуальные вопросы, достижения и инновации: сб. статей IV Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся 20 декабря 2017 г. в г. Пенза. – Пенза : МЦНС «Наука и Просвещение», 2017. – Ч. 1. – С. 270-276.

113 Jones, D.J.V. The poacher: a study in Victorian crime and protest / D.J.V. Jones // The Historical journal. – 1979. – № 22. – P. 825-860; Musgrave, R. The status of poaching in the United States: are we protecting our wildlife? / R. Musgrave, S. Parker, M. Wolak // Natural Resources. – 1993. – № 33. – P. 977-1014; Pires, S. Are parrots CRAVED? An analysis of parrot poaching in Mexico / S. Pires, R.V. Clarke // Journal of Research in

Crime and Delinquency. – 2012. – № 49(1). – P. 122-146.

114 Brymer, R.A. The emergence and maintenance of a deviant sub-culture: the case of hunting / poaching sub-culture / R.A. Brymer // *Anthropologica*. – 1991. – № 33. – P. 177-194.

115 Blevins, K. Wildlife crime / K. Blevins, T. Edwards; in J. Miller (ed.) // *21st Century Criminology: A Reference Handbook*. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2009. In book: *The Routledge International Handbook of Rural Criminology*. Chapter: 31. Publisher: Routledge, April 2016. – 464 p.

116 von Essen, E. Leisure or Labour: An Identity Crisis for Modern Hunting? / E. von Essen, L. Tickle // *Sociologia Ruralis*. – 2019. – № 60 (1). – P. 174-197.

117 Spencer, M.D. The Problem of Wildlife Poaching on U.S. Federal Lands. A Problem Solving Guide: Wilderness Problems, Guide № 1 / M.D. Spencer // – Phoenix, AZ: Center for Problem-Oriented Policing, Arizona State University, 2020. – 36 p.

118 Дорожно-транспортные травмы [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries> (жүгінген күні: 25.05.2023).

119 Қаңтарда 126,9 мың автокөлік есепке қойылды [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/520147?lang=kk> (жүгінген күні: 25.05.2023).

120 Депутаттық сауалға жауап «Жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне қатысты» (ШЫҒ. № 23-

09/6385дз от 16.01.2023 ж.) [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://www.parlam.kz/kk/mazhilis/question-details/19098> (жүгінген күні: 25.05.2023).

121 Қазақстанда жол-көлік оқиғаларының саны 8,9%-ға артты [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/news/details/444039?lang=kk> (жүгінген күні: 25.05.2023).

122 На дорогах каких областей РК ездят патрульные авто с камерами [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: https://www.inform.kz/oz/skol-kovideokamer-ustanovili-na-avtodorogah-kazahstana-v-2020-godu_a3744897/amp (жүгінген күні: 25.05.2023).

123 Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <http://lawlibrary.ru/izdanie51714.html>. (жүгінген күні: 17.10.2022).

124 Астана қаласы № 2 Сарыарқа аудандық сотының мұрағаты.

125 Байжанов, У.С. «Сәтті сапар!» Актуальные вопросы безопасности дорожного движения: научно-практическое издание / У.С. Байжанов. – Астана, 2017. – 146 с.

126 Криминология: учебник / под ред. Кудрявцева В.Н. и Эминова В.Е. – Москва: Юрист, 2004. – 734 с.

127 Шығыс Қазақстан облысы Глубокое аудандық сотының мұрағаты.

128 Касимов В.О. Возраст в характеристике личности преступника: его понятие, особенности и

значение [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozzrast-v-harakteristike-lichnosti-prestupnika-ego-ponyatie-osobennosti-i-znachenie> (жүгінген күні: 17.10.2022).

129 Мацкевич И.М. Причины преступлений (новый взгляд на хорошо забытые старые проблемы) / И.М. Мацкевич // Юрист. – 2013. – № 19. – С. 24-31.

130 В Казахстане растёт число женщин-водителей [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://vestikavkaza.ru/news/v-kazahstane-rastet-cislo-zensin-voditelej.html> (жүгінген күні: 17.10.2022).

131 Соотношение социального и биологического в личности преступника, совершившего дорожно-транспортное преступление [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-sotsialnogo-i-biologicheskogo-v-lichnosti-prestupnika-sovershivshego-dorozhno-transportnoe-prestuplenie> (жүгінген күні: 14.09.2022).

132 Архив Сарыаркинского районного суда г. Астана.

133 Дагель, П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / П.С. Дагель. – Москва: Юрид. лит., 1977. – 144 с.

134 Ефимова, Е.О. Личность водителя и ситуация в механизме совершения дорожно-транспортных преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е.О. Ефимова. – Москва, 2014. – 26 с.

135 Елімізде жол-көлік апаты көбейген [Электрондық ресурс]. Кіру режимі:

<https://elorda.info/aleumet/28374-elimizde-zhol-kolik-apaty-kobeigen> (жүгінген күні: 25.05.2023).

136 Казаченок, В.В. Повышение уровня культуры водителей как фактор безопасности дорожного движения [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-urovnya-kultury-voditeley-kak-faktor-bezopasnosti-dorozhnogo-dvizheniya>. (жүгінген күні: 17.11.2022).

137 Все больше людей гибнут на дорогах Казахстана [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://liter.kz/134206-2/> (жүгінген күні: 14.09.2022).

138 Локшина, С.С. Краткий словарь иностранных слов / С.С. Локшина. – Москва: Русский язык, 1988. – 632 с.

139 Яни, П.С. Взятничество: понятие и объект / П.С. Яни // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2016. – № 1. – С. 67-78.

140 Ильина, Н. Основные этапы жизни человека [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <http://bbf.ru/magazine/26/5918/> (жүгінген күні: 23.05.2022).

141 Канадзава, С. Почему почти все преступники – мужчины [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://brammels.com/satoshi-kanazawa/why-are-almost-all-criminals-men/> (жүгінген күні: 23.05.2022); Кетле, А. Человек и развитие его способностей, или Опыт общественной физики. – Санкт-Петербург, 1865. – 230 с. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: https://rusheb.ru/catalog/000199_000009_003835498/ (жүгінген күні: 11.05.2022).

142 Салькова, А. Власть пола: как женщины влияют на коррупцию [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: https://www.gazeta.ru/science/2018/06/17_a_11805025.shtml (жүгінген күні: 23.05.2022).

143 Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығы [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802> (жүгінген күні: 25.05.2023).

144 Михтаева, М. Психология коррупционера: почему мы даём и берём? [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <http://tikazakhstan.org/psihologiya-korrupsionera-pochemu-my-dayom-i-beryom/> (жүгінген күні: 11.05.2022).

145 Акутионов, П. Почти в каждом регионе страны зафиксированы факты хищений субсидий или связанных с ними злоупотреблений [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://inbusiness.kz/ru/news/pochti-v-kazhdom-regione-strany-zafiksirovany-fakty-hisheniya-subsidij-ili-svyazannyh-s-nimi-zloupotreblenij> (жүгінген күні: 07.06.2022).

146 Семей қаласының № 2 сот мұрағаты.

147 Шахарбаева, З.Ж. Коррупция как психологическая и социальная проблема / З.Ж. Шахарбаева // Актуальные проблемы борьбы с

коррупцией в Республике Казахстан на современном этапе: Материалы Республ. науч.-практ. конф. (27 апреля 2012 г.). – Астана, 2012. – 314 с.

148 Гишинский, Я.И. Криминология. Теория, история эмпирическая база, социальный контроль: курс лекций / Я.И. Гишинский. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 384 с.

149 Voskhod Multi-Purpose Complex powered by XP NRG [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://voskhod.software/> (жүгінген күні: 04.07.2022).

150 Андрианов, В.Д. Коррупция как глобальная проблема: история и современность: монография / В.Д. Андрианов. – Москва: Экономика, 2011. – 304 с.

Авторлар ұжымы:
Аймұхамбетова К.М.
Әжібаев М.Г.
Баєтов Қ.Ж.
Бекішева С.Ж.
Қабжанова Ш.М.
Құлмұханбетова Б.А.
Құрманалинов Е.Ж.
Мұхтабаева Р.Қ.
Хайбрахманова Ю.В.

Қылмыскер тұлғасы

Монография

Редакторлар:
Шегебаева А.Р.
Ксеубаева Л.А.
Тұрдықұлов М.А.

Беттеуші:
Әбдімұратова С.А.

Формат 60X90/16. Офсеттік басып шығару.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясының типографиясы
010078, Ақмола облысы, Қосшы қ.,
Республика көш., құрылыс 94
Тел.: +7 7165 168 002, +7 7165 168 170
apo-kanc@prokuror.kz